

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети
Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

Диссертациялык кеңеш Д 12.23.669

Кол жазма укугунда.
УДК: 341.222 (575.2) (043)

Мамытова Аида Токтокучукковна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК
АРАСЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК – УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ
(ТЕОРЕТИКО – ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)

12.00.01 – укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет окууларынын тарыхы

Юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
Авторефераты

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунда аткарылды.

Илимий консультанты: **Арабаев Чолпонкул Исаевич** юридика илимдеринин доктору, профессор, КР УИА вице-президенти, академик.

Расмий оппоненттери: **Исманов Таалайбек Кадырович,** юридика илимдеринин доктору, Кыргызстан Эл аралык Университети Улуттук илимий өндүрүштүк компаниясынын Юриспруденция жана эл аралык укук кафедрасынын доценти.

Тен Андрей Валерьевич, юридика илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигине караштуу К.Дикамбаев атындагы Дипломатиялык академиясынын Эл аралык мамилелер жана укук кафедрасынын доценти.

Кадырова Чолпон Айзабековна, юридика илимдеринин доктору, Э.Алиев атындагы Кыргыз Республикасынын ички иштер министрлигинин академиясынын коомдук-саясий дисциплиналар кафедрасынын башчысы, милициянын полковниги.

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин Юридикалык факультетинин мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы кафедрасы (Кыргыз Республикасы, 723500, Ош ш., Ленин коч., 331).

Диссертациялык иш 2024 жылдын 26 сентябрында саат 14.00до Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин, Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдында юридика илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 12.23.669 диссертациялык кенешинин отурумунда корголот. Дареги: 720033 Бишкек ш., Киев көчөсү 132, конференц-зал (209-кабинет). Конференциянын идентификациялык коду <https://vc.vak.kg/b/122-3zo-lwo-cjw>

Диссертация менен төмөнкү китепканалардан таанышууга болот: Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. (720024 Бишкек ш., Жибек-Жолу көч., 394). Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети. (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү 44), ошондой эле <https://vak.kg/> сайтында жайгаштырылган.

Автореферат 2024 жылдын 26 июнунда жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы,
юридика илиминин кандидаты**

Сагыналиева В.Ж.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Көз карандысыздыкка ээ болуп, жаңы жаш мамлекеттер жаңы саясий системаны түзүү, мамлекеттер аралык мамилелерди орнотуу жана өнүктүрүү, ошондой эле тандалган изилдөө предметинин актуалдуулугун тастыктаган өздөрүнүн мамлекеттик чек араларын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелерине туш болушту.

Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы мамлекеттик чек аралардын өтүү сызыгын аныктаган эл аралык-укуктук жана мамлекет ичиндеги ченемдик-укуктук актылардын жоктугу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздеринин маселелерин илимий жана практикалык изилдөөнүн зарылдыгын аныктады: биринчиден, 90-жылдарда Орто Азияда келишимдик-укуктук жактан таризделбеген администрациялык-аймактык чек аралар мамлекеттик чек арага трансформациялангандыгы; экинчиден, Кыргыз Республикасынын чектеш республикалар менен мамилелеринде аймактык-чек ара проблемаларынын болушу; үчүнчүдөн, талашка түшкөн аймактарга таандыктык маселелери боюнча чет элдик саясатчылардын, дипломаттардын жана тарыхчылардын көз караштарын жүйөөлүү түрдө төгүндөө үчүн Кыргызстандын аймагын жана чек араларын калыптандыруунун укуктук негиздерин илимий изилдөөнүн өзгөчө мааниси жана зарылчылыгы; төртүнчүдөн, кыргыз жана чет өлкөлүк юристтер Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын түзүүнүн ырааттуулугун жана өзгөчөлүктөрүн жана аны укуктук белгилөө, түзүлгөн экономикалык жана аскердик-саясий кырдаалда натыйжалуу коргоо боюнча оптималдуу чечимдерди иштеп чыгууда теориялык негизди түзүү зарылдыгын жетишсиз изилдегендиги; бешинчиден, кыргыз юридикалык, тарыхый жана саясий илимдеринин тенденцияларынын бири, жаңы түзүлгөн мамлекеттердин чек араларын түзүү жана укуктук жол-жоболоштуруу жаатында изилдөөлөрдү көбөйтүү; алтынчыдан, азыркы процесстердин шартында - аскердик чыр-чатактар жана тирешүүлөр, тынчтыкты жана ресурстарды бөлүштүрүү үчүн күрөш. Бул факторлор дүйнө өлкөлөрүнүн өкмөттөрүнүн алдына эл аралык саясатты кайра карап чыгуу жана бардык мамлекеттер жана алардын өкмөттөрү тарабынан кабыл алынган келишимдик юридикалык милдеттенмелерди жана ченемдерди сактоо боюнча милдеттерди коет.

Мамлекеттик чек аранын теориялык-укуктук негиздерин изилдөө мамлекеттик аймакты жана анын чек араларын түзүүнүн идеалдуу моделин аныктоого, ошондой эле мамлекеттердин интеграциясынын саясий, экономикалык жана укуктук процесстерин аныктоого мүмкүндүк берет,

мында эгемендиктин начарлашы, Мамлекеттик чек аралардын ролунун жана маанисинин төмөндөшү байкалат, бул Европа Биримдигинин мисалында көрүнүп турат.

Бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөрдүн аймактык бүтүндүгү коркунучта турат. Мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү жана элдердин тең укуктуулугу, өз тагдырын өзү аныктоо принциптеринин ортосундагы тең салмактуулукка жетишүү татаал милдет. Мында ар бир элдин өз өнүгүү жолун жана формасын өз алдынча тандоо укугун урматтоого негизделген өз алдынча аныктоо принцибин кыйшаюусуз кармануу маанилүү. Укук, бир жагынан, мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүн кепилдейт, ал эми экинчи жагынан, элдердин өз тагдырын өзү аныктоо укугун тааныйт. Ички жана тышкы өзүн-өзү аныктоо факторлорунун ортосундагы байланыш илимий жана практикалык чөйрөдөгү актуалдуу темалардын бири болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын түзүү жана белгилөө чөйрөсүндө түзүлгөн коомдук-саясий мамилелер **изилдөөнүн объектиси** болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети – мамлекеттик чек араны калыптандырууну укуктук жөнгө салуунун теориясы жана практикасы, улуттук мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын белгилөөгө жана башкарууга тиешелүү эл аралык-укуктук ченемдер болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиялык базасы юридикалык илим тарабынан иштелип чыккан жана практикада сыналган заманбап билим ыкмалары болгон. Иште укуктук таанымдын салыштырма-укуктук, тарыхый-юридикалык, формалдуу-юридикалык ыкмалары колдонулган, аларды пайдалануу коюлган маселелерди чечүү кызыкчылыгында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздеринин мазмунуна ар кандай мамилелерди жалпылоого мүмкүндүк берди.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин планынын иш-чараларынан келип чыгат жана 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын ишке ашыруу менен [Утверждена Указом Президента КР от 31 октября 2018 года УП № 221 «О Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы»] [Электронный ресурс]. – **Режим доступа:** <https://cbd.minjust.gov.kg/430002/edition/1095562/ru>, ошондой эле Кыргыз

Республикасынын 2026 жылга чейинки улуттук өнүүгү программасы менен тыгыз байланышта [Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 12 октября 2021 года № 435] [Электронный ресурс]. – **Режим доступа:** <https://cbd.minjust.gov.kg/430700/edition/1096469/ru>] жана Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясын ишке ашыруу менен тыгыз байланышкан [Утверждена Указом Президента КР от 20 декабря 2021 года УП № 570 «О Концепции национальной безопасности Кыргызской Республики» [Электронный ресурс]. – **Режим доступа:** <https://cbd.minjust.gov.kg/430810/edition/1118040/ru>].

Максаты жана изилдөө маселелери. Изилдөөнүн негизги максаты- Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын аныктоонун, белгилөөнүн жана өнүктүрүүнүн теориялык-укуктук негиздерин, аны эл аралык-укуктук жана мыйзамдык жол-жоболорунун, ошондой эле жөнгө салуунун тартибин жана жол-жоболорун аныктоо.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлган:

1. Аймакты түзүүнүн тарыхый процессин жана Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек арасынын калыптанышына таасирин тийгизген факторлорду, анын ичинде саясий жана укуктук факторлорду талдоо.
2. Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин түзүү мурдагы союздук республикаларды чектөөнүн саясий-укуктук негизи катары, алардын административдик чек араларын мамлекеттик чек араларга трансформациялоо маселелерин иликтөө.
3. "Мамлекеттик чек ара", "мамлекеттик аймак" жана "мамлекеттик чек ара режими" түшүнүктөрүн аныктоонун теориялык-методологиялык негиздерин талдоо.
4. Эл аралык укукта мамлекеттик чек араны белгилөөнүн укуктук тартибин жана жол-жоболорун иликтөө.
5. Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ченемдик укуктук негиздерин иликтөө.
6. Кыргыз Республикасынын УКМКнын Чек ара кызматынын укуктук статусун аныктоо.
7. Мамлекеттик чек аранын айрым участкаларынун, ошондой эле Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын чек арасында жайгашкан экономика объекттеринин таандыктыгын келечекте мамлекеттик чек араны демаркациялоонун жана сүйлөөшүлөрдүн кийинки этаптарынын жүрүшүндө жөнгө салуунун ченемдик-укуктук негиздеринин проблемаларын иликтөө.

8. Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын өзгөчөлүктөрүн жана укуктук аныктоо проблемаларын талдоо жана чечүү мүмкүнчүлүктөрүн ишке аныктоо.
9. Кыргыз-кытай чек арасын укуктук аныктоонун жана белгилөөнүн өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Кытай менен мамлекеттик чек арасын юридикалык жол-жоболоштуруу боюнча сүйлөшүү процессин аяктоого мүмкүндүк берген айрым участкардун таандыктыгын чечүүнүн өзгөчөлүктөрүн жана принциптерин аныктоо.
10. Кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин, чек ара жанындагы суу ресурстарын жана эл аралык транспорттук жүк ташууларды биргелешип башкарууну уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо.
11. Мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу-бул Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылуунун инновациялык механизми экендигин негиздөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы чыр-чатактуу кырдаалдардын жана ар кандай согуштардын негизги себеби – чектеш мамлекеттердин ортосундагы аймактык жана чек ара талаш-тартыштары, ошондой эле инциденттери экени тастыкталды. Кыргыз Республикасынын аскердик-саясий, чек аралык, соода-экономикалык, транспорттук-логистикалык мүнөздөгү бир катар эл аралык макулдашууларды жана келишимдерди түзүүсү Кыргызстандын эгемендигин, улуттук коопсуздугун, аймактык бүтүндүгүн жана азыркы чек араларынын бузулбастыгын бекемдөөгө кызмат кылат.

Сунушталган диссертацияда Кыргызстандын юридикалык илиминде биринчи жолу Кыргыз Республикасынын Борбордук Азиянын чектеш мамлекеттери менен мамлекеттик чек арасын аныктоосунун, укуктук негиздерин комплекстүү изилдөөгө аракет жасалды.

1. Изденүүчү тарабынан изилдөөнүн жыйынтыгында 1923-1924-жылдары Орто Азиянын улуттук-аймактык бөлүнүшү жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдү түзүүдө, ошондой эле андан кийинки паритеттик комиссиялар 1924-жылдагы, 1936-жылдагы жана 1977-жылдагы Советтер Союзунун Конституциялары талап кылынгандай, СССР республикаларынын ортосундагы чек араларды юридикалык жактан белгилешкен эмес жана бекитишкен эмес.

2. Автор тарабынан көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги (КМШ) постсоветтик мейкиндикте жаңы мамлекеттер аралык мамилелер үчүн негиздерди түзүү боюнча маанилүү тарыхый миссияны өзүнө алгандыгы иликтенип, тыянак чыгарылган. КМШнын түзүлүшү менен административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоонун укуктук негизи

жана СССРдин мурдагы союздук республикаларын тынчтык жолу менен ажыратуунун саясий–укуктук негиздер пайда болду.

3. Изденүүчү тарабынан жүргүзүлгөн талдоонун негизинде мамлекеттик чек аранын иштешине тиешелүү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында колдонулган укуктук терминологияны өркүндөтүү тиешелүү ченемдик-укуктук актыларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү аркылуу мүмкүн болот.

Бул максаттарда, ошондой эле жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү эске алуу менен аталган чөйрөдөгү мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча төмөнкү чаралар сунушталат:

Кыргыз Республикасынын 2015 жылдын майдын 16дагы № 98 "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзамында:

а) 1-беренесинде "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы" деген терминдин аныктамасы төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын:

"Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы-бул мамлекеттин аймагынын чектерин жана бул аймактык мейкиндиктеги мамлекеттик эгемендиктин аракетин аныктоонун объектиси, ошондой эле мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжолдогон укуктук жөнгө салуу объектиси";

б) ошондой эле 1-берене төмөнкүдөй жобо менен толукталсын:

"мамлекеттик чек ара статусу-бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана ушул мамлекеттик чек ара менен чектелген аймакта мамлекеттик эгемендикти бекиткен чек аранын укуктук абалы".

Изденүүчү "мамлекеттик аймактын статусу" деген жаңы аныктаманы сунуштайт – бул аймактын эл аралык жана улуттук укуктук актылардын нормалары менен жөнгө салынуучу жана мамлекеттин ушул аймагында мамлекеттик эгемендикти бекиткен укуктук абалы. "Мамлекеттик аймактын статусун" аныктоо эл аралык жана улуттук мыйзамдардын ченемдерине негизделген. Бул учурда, мамлекеттик аймактын укуктук абалы, аймактын мамлекетке таандык экендиги жана анын чегинде анын суверендүүлүгү менен аныкталат. Изденүүчү "мамлекеттик аймактын статусун" – бул аймактын мамлекетке таандыктыгын жана ошол аймакта анын суверендүүлүгүн жөнгө салуучу укуктук ченемдердин комплекси катары кароону сунуштайт.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча автор тарабынан 2021-жылы бекитилген Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында колдонулган негизги түшүнүктөр деген 1.1. – бөлүмүндө "улуттук коопсуздук" түшүнүгү "... мында коомдун туруктуу өнүгүүсү, потенциалдуу

коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат" деген мазмун менен толукталсын.

4. Автор регионалдык көйгөйлөрдү чечүүдө анклавдардын (эксклавдардын) укуктук абалын жана ал жерде жашаган элдин жашоо-турмушун жөнгө салуу үчүн тиешелүү келишимдерди түзүү оң кадам болушу мүмкүн деп сунуш кылат. Себеби анклавдарды (эксклавдарды) азык-түлүк жана транспорттук коридор менен камсыз кылуу, анклавдын (эксклавдын) айланасындагы чек араларды кайтаруу, аскердик бөлүктөрдү жайгаштыруу ж. б. у. с. маселерди чечүү зарыл болуда.

5. Изденүүчү тарабынан чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын Президенти (азыркы учурда Министрлер кабинети тарабынан бекитилет) бекиткен мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыздалышы керектиги сунушталган, ал республиканын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу боюнча комплекстүү жана натыйжалуу механизм болуп саналат.

6. Изденүүчү тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын Борбордук Азиянын айрым республикалары жана Кытай менен мамлекеттик чек араларынын укуктук режиминин өзгөчөлүктөрү, ошондой эле Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек араны укуктук аныктоонун көйгөйлөрүн чечүү мүмкүнчүлүктөрү аныкталган.

7. Автор тарабынан республиканын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча инновациялык механизм катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын башкаруунун негизги жоболору иштелип чыккан.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси сунуштарды жана рекомендацияларды иштеп чыгууда жана негиздөөдө турат, аларды ишке ашыруу Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын чыңдоонун жана өнүктүрүүнүн келечектеги Концепциясынын долбоорунун негизине кириши мүмкүн.

Диссертацияда мамлекет менен укуктун, конституциялык жана эл аралык укуктун жалпы теориясынын кесилишиндеги маселелер чагылдырылган.

Диссертацияда берилген жалпылоолор, тыянактар жана сунуштар колдонулушу мүмкүн:

- Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети тарабынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо жана редемаркациялоо боюнча иштерди жүзөгө ашыруунун, мамлекеттик чек араны белгилөө жөнүндө эл аралык келишимдерди иштеп чыгуунун жана анын укуктук режимин жөнгө салуучу маселелерди чечүүнүн жүрүшүндө;

- Улуттук, анын ичинде түздөн-түз чек ара коопсуздугунун маселелерине тиешеси бар "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө", "КР МУККнын чек ара кызматы жөнүндө", Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук Концепциясына жана башка Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын долбоорлорун иштеп чыгууда;

- республиканын чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу боюнча негиз болуучу документтерди иштеп чыгууда;

- чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун инновациялык механизми катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын интеграцияланган башкаруу боюнча концепциянын долбоорун иштеп чыгууда;

- чек ара коопсуздугун камсыз кылуу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын түзүү, белгилөө, жайгаштыруу, кайтаруу жана коргоо маселелери боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоодо;

- Кыргыз Республикасынын МУКК Чек ара кызматынын өздүк курамын, ошондой эле чек ара коопсуздугунун маселелерин чечүүгө жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча сүйлөшүү процесстерине, ошондой эле чек ара режимин уюштуруу маселелерине тиешеси бар мамлекеттик органдардын кызматкерлерин окутуу процессинде.

Диссертациялык изилдөөнүн алынган жыйынтыктарынын экономикалык маанилүүлүгү Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу үчүн тиешелүү мамлекеттик органдарга илимий-практикалык жана юридикалык сунуштарды иштеп чыгуудагы экономикалык мааниси жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн аз бюджетинде турат жана аларды иш жүзүндө колдонсо болот.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздерин комплекстүү изилдөөнүн негизинде коргоого киргизилүүчү төмөнкүдөй жоболор сунушталды:

1. Тарыхнааманы жана мамлекеттердин аймактарын, алардын чек араларын түзүүнүн теориялык-укуктук негиздерин талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын аймактарын жана чектеш республикалар менен чек араларын түзүүгө таасир эткен саясий жана юридикалык факторлор аныкталган жана негизделген.

2. Көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү – СССРдин мурдагы союздук республикаларын укуктук чектөөнүн жана административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга укуктук трансформациялоонун негизи экендиги аныкталды.
3. "Мамлекеттик чек ара", "мамлекеттик аймак", "мамлекеттик чек ара режими" жана "улуттук коопсуздук" түшүнүктөрүн жана маңызын аныктоонун теориялык-укуктук негиздери талданды, ошондой эле республиканын мамлекеттик эгемендигинин негизи катары мамлекеттин аймактык үстөмдүгү принцибинин мааниси изилденди жана көрсөтүлдү.
4. Мамлекеттик чек араларды түзүү жана белгилөө тартибин аныктоочу укуктук ченемдер талданды жана аныкталды.
5. Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттин Чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатын бекитүүсүнүн зарылдыгы негизделди.
6. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын укуктук статусу ачылып, ошондой эле чек араны кайтаруу теориясы жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтарууга тартылган башка органдар аркылуу мамлекеттин жөнгө салынган социалдык-тарыхый, укуктук, саясий, аскердик системасынын курамдык бөлүгүнүн өнүгүшүн, иштешин жана өз ара аракеттенүүсүн чагылдыра тургандыгы негизделди.
7. Чек ара маселелери боюнча эки тараптуу мамлекеттер аралык сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө жөнгө салынууга тийиш болгон мамлекеттик чек аранын айрым участкаларунун, ошондой эле Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын чек арасында жайгашкан экономика объекттеринин таандыктыгын жөнгө салуунун ченемдик-укуктук негиздеринин проблемалары талданды жана аныкталды.
8. Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо проблемаларын чечүү мүмкүнчүлүктөрү жана багыттары талдоого алынды жана негизделди.
9. Кыргыз-кытай чек арасынын укуктук режиминин өзгөчөлүктөрү талданды жана аныкталды, ошондой эле КЭР менен чек араны юридикалык тариздөөнү аяктоого өбөлгө түзгөн иштелип чыккан жана макулдашылган принциптердин негизинде өз ара талашылып жаткан чек ара участкаларун жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү аныкталды.
10. Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын Мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелери

талданды. Ошондой эле чек ара жанындагы суу ресурстарын жана транзиттик эл аралык жүк ташууларды биргелешип башкаруунун, уюштуруунун айрым өзгөчөлүктөрү ачылып аныкталды.

- 11.** Чек араларды интеграцияланган башкаруу Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу процесстерине анын башкаруучулук таасирин жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттин ишинин инновациялык түрүн түшүндүрөрү аныкталды.

Изденүүчүнүн жеке салымы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү жана түптөө мамлекеттик чек аранын теориялык жана укуктук негиздерин изилдөөнү, тарыхый материалга талдоо жүргүзүүнү, мамлекеттик чек аранын калыптанышын укуктук негиздерин жана юридикалык жактан бекемдөөнү, ошондой эле республиканын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу системасында Кыргызстандын чек ара кызматынын ролун жана ордун аныктоону болжолдогондугу жөнүндө изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана бир катар илимий изилдөөлөрдү негиздөө менен аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын юридикалык жактан бекемделиши жана калыптанышы, аны коргоо жана коргоо шарттарында жүргүзүлгөн факторлорду талдоо, изденүүчүгө болуп өткөн окуяларга жана процесстерге объективдүү укуктук баа берүүнү калыптандырууга, ошондой эле "мамлекеттик аймак", "мамлекеттик чек ара" жана "мамлекеттик чек ара режими" деген жаңы аныктамаларды иштеп чыгууга жана сунуш кылууга, ошондой эле "улуттук коопсуздук" деген түшүнүктү толуктоого мүмкүндүк берди.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Бул диссертациянын айрым главалары жана бөлүмдөрү маалымкат жана маалымат түрүндө КР УКМКнын мамлекеттик чек ара кызматынын, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук стратегиялык изилдөөлөр институтунун, КР Улуттук илимдер академиясынын мамлекет жана укук институтунун жетекчилигинин кароосуна, ошондой эле "тегерек столдорго" киргизилди.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруу толуктугу. Илимий диссертациялык изилдөөнүн айрым главалары, бөлүмдөрү, тыянактары жана сунуштары Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу УАК сунуш кылган 20 илимий басылмада анын ичинде "Scopus" эл аралык системасында — 1 макалада жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Илимий изилдөөнүн максаты, максаты жана мазмуну менен шартталган. Диссертация кириш

сөздөн, он бир бөлүмдөн турган, анын бир бөлүмү эки бөлүмчөдөн турган, ар бир глава боюнча тыянактардан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, терминдердин негизги түшүнүктөрүнөн, колдонулган булактардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 268 бет.

Диссертациянын негизги бөлүгү

Кириш сөздө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана билим берүү жана илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы, алынган натыйжалардын практикалык мааниси, алынган натыйжалардын экономикалык мааниси, коргоого алып чыгуучу диссертациянын негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, диссертациянын натыйжаларын апробациялоо, диссертациянын натыйжаларын басылмаларда толук чагылдыруу, диссертациянын структурасы жана көлөмү негизделет.

Биринчи бап "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын жалпы мүнөздөмөсү жана укуктук табияты" өзүнө эки бөлүмдү камтыйт.

Биринчи бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын калыптанышынын тарыхый процесси" тарыхый-ретроспективдүү анализ жүргүзүлгөн, изилдөөнүн артыкчылыктуу багыттары көрсөтүлгөн. Изилдөө категориясынын институционалдык–укуктук өнүгүүсү, ошондой эле изилдөө чөйрөсүндөгү теория менен практиканын ортосундагы теориялык-методологиялык карама-каршылыктар белгиленген.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык жана укуктук негизи болгон кыргызстандык жана чет өлкөлүк окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн илимий иштери колдонулган. Бул эмгектер — мамлекеттик ишмер Т. У. Усубалиевдин, окумуштуулар С. К. Аламановдун, Н. Керимбекованын, Э. Ж. Бейшембиевдин, Ч. А. Мусабекованын, Т.К. Исмановдын, Т. Ожукееванын, К. С. Садиевдин, Д. А. Омукееванын, К. Нурбековдун, А. Т. Тургунбековдун, Д. М. Малабаевдин жана башкалардын, чет өлкөлүк окумуштуулардын: А. А. Першиндин, А. А. Ярлыченконун, В. Н. Чебаевдин, Х. К. Лемма, Б. М. Клименко, А. А. Порк, Э. А. Пушмин, П. Н. Бирюкова, Б. В. жана башкалар, ошондой эле Батыш окумуштуулар Г.Макмагон, М. Пратт, С. Джонс, М. Мурти, Х. Аречага, Я. Броунли жана башкалар.

1922-жылдын 30-декабрында СССРдин кенешинин (съезд Советов СССР) I съезди СССРди түзүү жөнүндө декларацияны жана келишимди бекиткен.

Орто Азиядагы жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн чек аралары биринчи жолу Борбор Азиялык жоюу комитети тарабынан мурдагы Түркстан крайы 1924-1925-жылдары бөлүнгөндө аныкталган [Аламанов С.К. *Формирование государственной границы КР: история, современные проблемы, пути решения. [Электронный ресурс]. Режим доступа: topnews.kg – загл. с экрана]*.

Түзүлгөн жаңы республикалардын чек араларынын абалы 17-жылдын 1925-мартында Орто Азияны жоюу комитетинин пленуму тарабынан бекитилген [Аламанов С.К. *Анклавы в Центральной Азии: История вопроса и современные проблемы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: prevention.kg – Загл. с экрана]*.

Даярдалган жана бекитилген материалдарды жоюу комитети ССР Союзунун БАК (Борбордук аткаруу комитети) ССР Союзунун райондоштуруу боюнча комиссиясына жөнөттү [Аламанов С.К. *Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. [Текст] Б.: Printhouse, 2005]*.

Киргизилген материалдарды карап чыгып, ССР Союзунун Борбордук аткаруу комитети (БАК) райондоштуруу боюнча Комиссиянын төрагасы Тер-Габриэлян С.М. 25-мартында 1926-жылы аны ССР Союзунун БАКнин кароосуна киргизген. Бирок, 31-жылдын 1926-мартында ал материалдарды кайтарып алган себеби биринчи этапта чек аранын жалпы сызыгын макулдашууну, ал эми экинчи этапта калктуу конуштарды республикалар тарабынан өз ара өткөрүп берүү маселелерин чечүүнү сунуш кылат.

ССР Союзунун БАК (Борбордук аткаруу комитети) комиссиясынын ишинин жыйынтыгы боюнча Орто Азиянын айрым жаңы мамлекеттик түзүлүштөрү тарабынан айрым волосторду жана калктуу конуштарды кайра бөлүштүрүү боюнча дооматтар айтылды. Ушуга байланыштуу башка паритеттик комиссия түзүлүп, анын төрагалыгына Петровский Г.И. дайындалды. [Аламанов С.К. *Формирование государственной границы КР: история, современные проблемы, пути решения. [Электронный ресурс]. Режим доступа: topnews.kg – загл. с экрана]* Комиссия тийешелүү иштерди жүргүзгөндөн кийин БАК отурумунда 30-август 1926-ж. Г.И. Петровский Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин ортосундагы аймактык талаш-тартыштарга тиешелүү өз ара дооматтарды иликтөө боюнча бул паритеттик комиссиянын иши жөнүндө доклад жасады. РСФСР жана Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Борбордук аткаруу комитети (БАК) кайрадан каршы пикирин билдирди. СССР Борбордук аткаруу комитети жаңы комиссия түзүп, аны Кулбешеров Б. жетектеген.

Б. Кулбешеровдун комиссиясы ага бөлүнгөн бир айлык иш учурунда РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы айрым волосторду жана калктуу конуштарды өткөрүп берүү маселесин гана карап чыкты.

Бирок, аталган паритеттик комиссиясы чек араларды белгилөөнү жана аныктоону кийин жаңыдан түзүлгөн атайын комиссиялар аркылуу ишке ашырууну сунуштаган, башкача айтканда чек аралар биротоло аныкталган эмес (жеринде) жана белгиленген эмес. Ошондой эле 4-майдагы токтом менен 1927-жылы ССР Союзунун Борбордук аткаруу комитетинин Президиуму тарабынан бекитилген эмес.

Бир нече паритеттик комиссиялардын ишине карабастан ар кайсы жылдары Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин, ошондой эле Кыргыз ССРинин жана Тажик ССРинин чек аралары, мурдагы Түркстан аймагынын улуттук-аймактык бөлүнүшүнөн жана Орто Азияда жаңы республикалар түзүлгөндөрдөн баштап, 1924 жылкы СССР Конституциясы талап кылгандай түзүлгөн эмес.

Экинчи бөлүм "Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин түзүү – СССРдин мурдагы союздук республикаларын өз алдынча бөлүнүштөрүнүн саясий-укуктук негизи". Бул бөлүмдө көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги Советтер Союзу кулагандан кийин жаңы мамлекеттер аралык мамилелердин пайда болушу үчүн негиздерди түзүүгө мүмкүндүк бергени көрсөтүлгөн.

8-декабрында 1991-жылдын Беловеж токоюнда (Вискули) Белоруссиянын, Россиянын жана Украинанын жетекчилери көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигин түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан.

Казакстандын Президенти Н.А. Назарбаевдин демилгеси менен 1991-жылдын 21-декабрында Алма-Атада Азербайжан, Армения, Белоруссия, Кыргызстан, Молдова, Россия, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан жана Украинанын мамлекет башчылары чогулуп, көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү жөнүндө макулдашуу боюнча Протоколго кол коюшкан.

Макулдашууда "макулдашуучу тараптар бири-биринин аймактык бүтүндүгүн жана шериктештиктин алкагында болгон чек аралардын кол тийбестигин тааныйт жана сыйлайт" деп баса белгиленген [*Соглашение о создании Содружества Независимых Государств, г. Минск от 08.12.1991 г. Статья 5. [Электронный ресурс] Режим доступа: cbd.minust.gov.kg. Дата обращения 21.12.21г. – Загл. с экрана.*]. Чек аралардын ачыктыгына жана эркин кесип өтүүгө кепилдиктер берилген. Мамлекеттер макулдашуу жалпы координациялоочу институттар аркылуу ишке ашырууга ниеттенген жана

жана биргелешкен ишмердүүлүктүн негизги багыттарынын тизмесин аныкташкан.

Бул саясий чечимдер СССРдин башаламан кулашына жана кандуу кагылышууларга жол берген жок. КМШнын түзүлүшү мурдагы Советтер Союзунун республикаларын укуктук, аскердик-саясий жана социалдык-экономикалык жактан ажыратуунун цивилизациялуу формаларына жол берди жана негиздеди. Шериктештик жаңы суверендүү мамлекеттердин калыптанышы, алардын ар бири өзүнүн саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүү моделин жана мамлекеттик түзүлүштү тандап алуусу үчүн жагымдуу шарттарды түздү.

Шериктештиктин алкагындагы чек ара кызматташтыгы 1992-жылдын 6-июлунда КМШ Мамлекет башчыларынын Кеңешинин Москва шаарындагы кол коюусу менен башталган [*Решение Совета глав государств СНГ об образовании Совета Командующих Пограничными войсками СНГ: [Электронный-ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.cis.minsk.by>. (Дата обращения – 21.12.21 г.). – Загл. с экрана*]. Азербайжан, Беларусь, Казакстан, Молдова, Россия, Өзбекстан жана Украина – өз мамлекеттеринин аймактарында Шериктештиктин тышкы чек араларын өз алдынча кайтарышкан. Арменияда, Грузияда, Кыргызстанда, Тажикстанда жана Түркмөнстанда эки тараптуу келишимдердин негизинде чек араны орусиялык чек ара аскерлеринин топтору кайтарышкан. Шериктештикке катышкан мамлекеттердин чек ара аскерлеринин ишмердүүлүгүнүн жана КМШга катышкан мамлекеттердин тышкы чек араларында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негизи чек ара аскерлеринин колбашчыларынын кеңеши жөнүндө жобо тууралуу макулдашууга кол коюу болуп саналат [*Положение о совете Командующих Пограничными войсками (СКПВ) СНГ от 15.09.1992 г. Утверждено Решением Совета Глав государств СНГ от 24.09.1993 г.: [Электронный-ресурс]. – г. Москва. URL: <http://www.skpw.ru>. (Дата обращения – 14.07.23). – Загл. с экрана*].

Жобо чек ара аскерлердин колбашчылардын Кеңешинин ишинин негизги максаттарын аныктады [*Положение о совете Командующих Пограничными войсками от 24.09.1993 г.: [Электронный-ресурс]. – г. Москва. Режим доступа: URL: <http://www.skpw.ru>. (Дата обращения – 21.12.21). – Загл. с экрана*]:

- КМШнын мамлекет башчыларынын Кеңешинин, өкмөт башчыларынын Кеңешинин чечимдерин жана өз чечимдерин, ошондой эле көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин Уставынын чек ара маселелерине тиешелүү жоболорун ишке ашыруу боюнча күч-аракеттерди макулдашуу;

-тышкы чек араларды жана экономикалык зоналарды кайтаруу жаатындагы чек ара аскерлеринин күч-аракеттерин координациялоо, ошондой эле КМШга катышкан бардык мамлекеттердин кызыкчылыктарын эске алуу менен аларда туруктуу абалды камсыз кылуу боюнча.

КМШ Мамлекет башчылары 2016-жылдын 26-августунда КМШга катышкан мамлекеттердин макулдашылган чек ара саясатынын концепциясын бекитишти [*Материалы Совета Командующих Пограничный войск (СКПВ) СНГ: [Электронный-ресурс]. – г. Москва. Режим доступа: URL: <http://www.skpw.ru>. (Дата обращения – 15.07.23 г.). – Загл. с экрана*]. Концепциянын жоболорун ишке ашыруу натыйжалуу чек ара кызматташтыгын уюштурууга мүмкүндүк берди жана шериктештикке катышкан мамлекеттердин тышкы чек араларынын коопсуздугун камсыз кылды.

Экинчи бап "Мамлекеттик чек араны белгилөөнүн жана жөнгө салуунун теориялык-укуктук талдоосу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери " төрт бөлүмдү камтыйт.

"Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери" деген биринчи бөлүмдө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери изилденген. Мамлекеттик чек аранын теориялык-укуктук негиздерин изилдөө теориялык дискуссиялардын бай спектри менен көп кырдуу дисциплиналар аралык тармакты билдирет.

Республикасынын Мамлекеттик чек арасы Конституция жана мыйзам менен бекитилген өзгөчө юридикалык конструкция катары укуктук статуска ээ болгон укук объектиси (субъект эмес) болуп саналат.

Мамлекеттик чек ара" мамлекеттин эгемендиги жүзөгө ашырыла турган аймактын чектерин аныктайт "*[Колосов Ю.М., Кузнецов В.И. Международное право. [Текст] Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов - М.: Международные отношения, 1996. – 608 с.]*. "Мамлекеттик аймак" жана "мамлекеттик чек ара" түшүнүктөрүнүн ортосундагы негизги байланыш – бул мамлекеттик чек ара мамлекеттин эгемендиги колдонулган мамлекеттик аймактын чектерин аныктайт. Демек, мамлекеттик аймак-бул белгилүү бир мамлекеттин эгемендиги камтылган аймактык мейкиндик. Мамлекеттик аймактын белгилери, биринчиден, анын белгилүү бир мамлекетке таандыктыгы жана экинчиден, ага ошол мамлекеттин мыйзамдарынын үстөмдүгү болуп саналат. Акыркы убакта чек аралардын бузулбастыгына, мамлекеттин аймагынын бүтүндүгүнө байланыштуу жалпы таанылган эл аралык жана улуттук нормалардын бузулушу байкалууда, бул укукта "элдердин жана улуттардын

өзүн-өзү аныктоо укугу, мамлекеттердин суверендүү теңдиги жана күч колдонууга тыюу салуу" сыяктуу принциптердин болушуна байланыштуу [Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 г.//Действующее международное право. М.; 1999. Т.1. – с 75]. Көрсөтүлгөн принциптерде "мамлекеттик аймактын статусу" жана "мамлекеттик чек аранын статусу" деген түшүнүктөрдү эске алынбай, алар мамлекеттин аймагын бөлүүгө жана мамлекеттик чек араны өзгөртүүгө жол бербестигин четке кагышат.

Белгилей кетсек, «мамлекеттик аймактын статусу» жана «мамлекеттик чек аранын статусу» – бул аймактын жана чек аранын юридикалык таандыктыгы, ал эми «мамлекеттик аймактын укуктук режимдери» жана «мамлекеттик чек аранын укуктук режимдери» – аймакты ошондой эле чек араны жайгаштыруунун жана "пайдалануунун" эрежелери жана тартиби [Большая юридическая энциклопедия [Текст] // Междунар.публ. право: сб. док. М., 1996. – Т.1. – С.8 /Под ред. А.Б. Барихина. М.:Книжный мир, 2010]. Конституция, мыйзамдар жана эл аралык келишимдер аймактын укуктук статусун, мамлекеттин аймагынын чек араларын жана чек ара режимин аныктайт.

«Аймактын укуктук статусу» түшүнүгү – бул белгилүү бир аймактын эл аралык укуктун субъектисине (мамлекетке – мамлекеттик аймак) укуктук негизде таандык экенин аныктоо. Бардык субъект-мамлекеттерге белгилүү бир аймактардын (Антарктика, деңиздер, океандар, космос, планеталар жана алардын спутниктери) таандыктыгы – эл аралык аймак же аралаш режимдеги аймак деп аныкталат.

Аймактын укуктук режими деген түшүнүк-бул анын өзгөчөлүктөрү жана мүнөздөмөлөрү, аны пайдалануунун өзгөчө тартибин камсыз кылат жана аныктайт.

Мыйзам ошондой эле аралаш режимдеги аймактын болушун аныктайт – башкача айтканда, бул эл аралык укуктун жана тигил же бул мамлекеттин улуттук мыйзамдарынын эрежелери колдонулган аймактар-бул эл аралык дарыялардын жана кысыктардын аймактары.

Ошондой эле атайын эл аралык режими бар аймактар бар. Бул демилитаризацияланган зоналар жана аймактар – Суэц каналы, Шпицберген аралы, Ай жана башка планеталар.

Башка россиялык юристтер А.А. Першин жана А. А. Ярлыченко мамлекеттик чек араны үч аспектинин көз карашы менен карашат: "абстракттуу-элестетүү, предметтик-белги, системалык-предметтик" [Першин, А. А. Теория государственных границ [Текст] / А. А. Першин, А. Д. Шерстнев, В. В. Ярлыченко; под общ. ред. К. В. Тоцкого. – М.: Граница, 2001.

– 223 с.]. Абстракттуу элестетилген аспект мамлекеттик чек ара сызык жана ошол сызык боюнча өткөн тик бет деп болжолдойт, бул мамлекеттин суверенитетинин кургактыкта, сууларда, жер астындагы жана аба мейкиндигинде суверендик мейкиндик чегин билдирет.

Предметтик-белгилик аспект мамлекеттик чек ара бир гана сызык эмес жана бул сызык боюнча өтүүчү чек ара болуп саналат, анда эскертүүчү жана көрсөтмө берүүчү белгилер, көрсөтмөлөр жана курулмалар орнотулат.

Системалык-предметтик аспект мамлекеттик чек ара — делимитация сызыгы гана эмес, чектеш мамлекеттердин биригүү жана өз ара аракеттенүү линиясы катары да кызмат кылат деп болжолдойт.

Ошентип, көрсөтүлгөн аспектилер "мамлекеттик чек араны сызык жана ал аркылуу өткөн (элестетилген) вертикалдуу бет катары аныктоосун" [Скулаков, Р. М. *Территориальная целостность Российской Федерации и международно-правовое оформление государственной границы [Текст] / Р. М. Скулаков // Современ. право. – 2015. – № 8. – С. 32-36.*] ошондой эле тигил же бул мамлекеттин мамлекеттик аймагынын чектерин жана анын мамлекеттик суверенитетинин (элестетилген) мейкиндик чегин аныкташышат.

Чек ара аймактардын ортосун бөлгөн сызык катары кароодо бир нерсени эске алыш керек – бул мамлекеттик чек ара үзгүлтүксүз сызык болушу керектигин баса белгилөө жана ал аркылуу мамлекеттик аймактарды, б.а. суверенитеттин аракеттенүү чектерин бөлүп турган үзгүлтүксүз вертикалдуу бет өтөрүн белгилөө.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө мыйзам мамлекеттик чек араны мамлекеттик аймактын чек араларын демаркациялаган үзгүлтүксүз сызык эмес жөн эле сызык деп көрсөтөт. Бирок, биз Кыргызстандын мамлекеттик чек арасынын үзгүлтүктүү сызыкка дал келбегендигин байкайбыз, анткени анын айрым участкатору юридикалык жактан такталбагандыктан, демек чек ара үзгүлтүксүз сызык катары болгондуктан ал аркалуу вертикалдуу бирдиктүү бет өтпөйт, себеби биздин учурда үзгүлтүктүү талаш-тартыш жерлер бар.

"Мамлекеттик чек ара" аныктамасынын базалык элементтерин талдоодо ал мамлекеттик аймактын өзгөчөлүгүн толук эске албагандыгы айкын болот. Чындыгында, мамлекеттик аймак дайыма эле бирдиктүү жана үзгүлтүксүз жер бети боло бербейт. Атап айтканда, Кыргызстандын территориясынын бети үзгүлтүктүү, анткени чектеш мамлекеттердин эксклавдары (анклавдары) сыяктуу түзүлүштөр кирет.

Башкача айтканда, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара сызыгы бардык жерде аныкталбагандыгын жана макулдашылбагандыгын эске алуу менен, чек ара сызыгы үзгүлтүктүү сызык болуп саналат, ал эми өзбек,

тажик анклавдарынын жана өз ара талаш-тартыш участкардун болушу Кыргызстандын аймагынын бетин үзгүлтүксүз тегиздикке эмес, үзгүлтүктүү тегиздикке айлантат.

Мамлекеттик чек аранын натыйжалуу иштешине тиешелүү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында колдонулган укуктук терминологияны өркүндөтүү айрым ченемдик-укуктук актыларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнүн аркасында мүмкүн болот.

Бул максаттарда, ошондой эле жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү эске алуу менен аталган чөйрөдөгү мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча төмөнкү чаралар сунушталат:

Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 16-майында №98 "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзамында:

а) 1-берене "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы" деген терминдин аныктамасы төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын:

"Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы-бул мамлекеттин аймагынын чектерин жана бул аймактык мейкиндиктеги мамлекеттик эгемендиктин аракетин аныктоочу, ошондой эле мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжолдогон укуктук жөнгө салуунун объектиси";

б) 1-берене төмөнкүдөй жобо менен толукталсын:

"мамлекеттик чек ара статусу-бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана ушул Мамлекеттик чек ара менен чектелген аймакта мамлекеттик эгемендикти бекиткен чек аранын укуктук абалы".

Издөнүүчү "мамлекеттик аймактын статусу" деген жаңы аныктаманы сунуштайт – бул аймактын эл аралык жана улуттук укуктук актылардын нормалары менен жөнгө салынуучу жана мамлекеттин ушул аймагында мамлекеттик эгемендикти бекиткен укуктук абалы. "Мамлекеттик аймактын статусун" мындай аныктоосу эл аралык жана улуттук мыйзамдардын ченемдерине негизделген. Бул учурда, мамлекеттик аймактын укуктук абалы аймактын мамлекетке таандык экендиги жана анын чегинде анын суверендүүлүгү орнотулат. Изденүүчү "мамлекеттик аймактын статусун" аймактын мамлекетке таандыктыгын жана ошол аймакта анын суверендүүлүгүн аныктоонун укуктук ченемдердин комплекси катары кароону сунуштайт.

Бул аныктама мамлекеттин мүнөздүү белгилерин камтыйт:

- 1) мамлекеттик аймактын укуктук абалы;
- 2) аймакты юридикалык жактан бекемдөө;

3) ушул аймактын чегиндеги Мамлекеттик суверенитет.

Бул сунушталган түшүнүктүн жашоого укуктуу экендигин тастыктайт.

Мамлекеттик аймак-мамлекеттин негизги атрибуту, анын чектерин мамлекеттик чек ара аныктайт. Чек араны аныктоо жана орнотуу учурунда пайда болгон коомдук-саясий мамилелер илимий кызыгууну туудурат.

Бүгүнкү күнгө чейин мамлекеттик чек аралардын келип чыгышын жана аныктамасын аныктаган универсалдуу кабыл алынган концепция же теория жок. "Ар кандай укуктук, аскердик-саясий, дипломатиялык жана экономикалык аспектилерге негизделген мамлекеттин аймагынын чек араларын аныктоого көптөгөн ар кандай мамилелер жана теориялар" [*Першин А.А., Шерстнев А.Д., Ярлыченко В.В. Теория государственных границ [Текст] А.А. Першин, А.Д. Шерстнев, В.В. Ярлыченко / под общ.ред. К.В. Тоцкого. М.: Граница, 2001. 223 с.*].

Өз эмгектерин мамлекеттик чек араларды изилдөөгө арнаган кыргыз окумуштуулары Ч.А. Мусабекова, А. Т. Тургунбеков, К. С. Садиев, Т.К. Исманов, Э.Ж. Бейшембиев жана башкалар, ошондой эле россиялык окумуштуулар А. А. Першин, А. А. Ярлыченко, В.Н. Чебаев жана башкалар алардын пайда болушунун ар кандай теорияларын жана аныктамаларын кеңири талдап чыгышты. Алар өз эмгектеринде "белгилүү концепцияларга токтолушту" [*Першин А.А., Шерстнев А.Д., Ярлыченко В.В. Теория государственных границ [Текст] А.А. Першин, А.Д. Шерстнев, В.В. Ярлыченко / под общ.ред. К.В. Тоцкого. М.: Граница, 2001. 145 с.*], булар:

- Табигый чек аралар теориясы: бул теорияга ылайык, чек аралар дарыялар, тоолор же капчыгайлар сыяктуу табигый географиялык чектерден өтүшү керек.
- Социалдык чек ара теориясы: бул теория чек араларды аныктоого негиз боло турган маданий, этникалык жана тилдик айырмачылыктарга багытталган.
- Баштапкы ээлик кылуу теориясы: бул теория аймакка болгон укук аны биринчи басып алган жана өздөштүргөн адамга таандык деп ырастайт.
- Натыйжалуу оккупация теориясы: бул теорияга ылайык, аймакка болгон укук кайсы бир мамлекеттин иш жүзүндөгү көзөмөлүнөн жана башкаруусунан келип чыгат.

Чек араларды калыптандыруу жана аныктоо теорияларын изилдөө өзгөчө актуалдуулукка ээ. Бул Кыргыз Республикасынын Чек ара саясатын тереңирээк түшүнүүгө гана эмес, мамлекеттик чек араны коргоону жана кайтарууну укуктук жол-жоболоштурууну жана белгилөөнү, ошондой эле

жөнгө салууну өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет, ошону менен республиканын коопсуздугун камсыз кылат.

"Мамлекеттик чек араны белгилөөнүн укуктук тартиби жана жол – жоболору" деген экинчи бөлүмдө жаңы мамлекеттердин пайда болушу-бул жаңы аймактарды жана мамлекеттик чек араларды аныктоо, ошондой эле аларды дүйнөлүк коом жана биринчи кезекте чектеш мамлекеттер тарабынан таануу экендиги белгиленет.

Укук позициясынан жаңыдан түзүлгөн мамлекеттин укуктук субъективдүүлүгүн аныктоочу бир катар документтер бар. Мындай документтердин бири болуп мамлекеттердин укуктары жана милдеттери жөнүндө Конвенция саналат Монтовидео ш., 26.12.1933-ж. [*Конвенция о правах и обязанностях государств (Межамериканский) от 26 декабря 1933 года (г. Монтевидео). [Электронный ресурс]. Википедия. Режим доступа: <https://www.wikipedia.org/wiki/> - Загл. с экрана].*

Советтер Союзунун кулашы жана жаңы мамлекеттердин пайда болушу мамлекеттик аймактын статусун өзгөртүү жана республикалык административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоо маселелерин жараткандыгын белгилей кетүү керек. Азыркы учурда ички административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга өзгөртүү жана трансформациялоо маселелерин жөнгө салуучу укуктук документ жок. Ушуга байланыштуу Европа Шериктештигине кирген Европа өлкөлөрү жаңы мамлекеттердин-мурдагы СССРдин союздук Республикаларынын пайда болушунун мыйзамдуулугу, ошондой эле аларды эл аралык – укуктук таануу жөнүндө маселени чечүүдө 1991-жылдын декабрында "он экинчи" билдирүүсүн жасоого аргасыз болушкан [*Заявление «двенадцати» и о будущем статусе России и других бывших республик. [Электронный ресурс] Брюссель, Гаага, 23 декабря 1991 года. Режим доступа: <https://base/garant.ru> – Загл. с экрана]. Бул билдирүүдө "Брюссель минимуму" [*Критерии Европейского Сообщества для признания новых государств в Восточной Европе и на территории Советского Союза. [Электронный ресурс] Маастрихт, 9 – 11 декабря 1991 года («Брюссельский минимум»).* Режим доступа: <https://studfile.net> – загл. с экрана] деп аталган жаңы мамлекеттерди таануу критерийлери чагылдырылган:*

– БУУнун Уставы, Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча Кеңешменин Хельсинки корутунду актысы (август 1975) жана Париж Хартиясы (ноябрь 1990) таануу жана сактоо;

- "этносдук жана улуттук азчылыктардын укуктарынын кепилдиктери";
- "чек аранын бузулбастыгы";
- "коопсуздук жана туруктуулук боюнча милдеттенмелер";

– "пайда болгон талаш-тартыштарды тынч жана макулдашылган чечүү".

Советтер Союзунун кулашы жаңыдан түзүлгөн мамлекеттерди жана алардын чек араларын эл аралык-укуктук таануу проблемасын өтө актуалдуу кылды.

Көпчүлүк учурларда, таануу маселеси эл аралык укуктун жаңы субъекттерине карата пайда болот – бул жаны пайда болгон мамлекеттер жана анын чек аралары.

Жаны пайда болгон мамлекеттерди жана алардын чек араларын укуктук таануу тар жана кеңири мааниде чечмелениши мүмкүн. Тар мааниде, бул эл аралык укуктун субъекттерин таануу жөнүндө гана: таануу – бул эл аралык укуктун жаңы субъектинин пайда болушун белгилеген мамлекеттин актысы. Кеңири мааниде алганда, укуктук таануу деп мамлекеттин актысы түшүнүлөт, ал аркылуу ал белгилүү бир юридикалык жактан маанилүү фактынын же кырдаалдын бар экендигин белгилейт же башка субъекттердин юридикалык жактан маанилүү жана эл аралык укуктук аракеттерине макулдугун билдирет.

Баштапкы жана туунду: бул учурда, жаңы мамлекеттердин жана анын чек араларынын пайда болушуна эки негизги ыкмалары бар экендиги белгиленет. Биринчи учурда, башка өлкөлөрдүн эркине карабастан, эл өз тагдырын өзү аныктоо укугун ишке ашыруунун натыйжасында, анын чегинде мамлекеттин пайда болушу жөнүндө сөз болуп жатат. Экинчи учурда, биз буга чейин түзүлүп жана жашап келе жаткан өлкөлөрдүн негизинде жаңы мамлекеттин пайда болушун, башкача айтканда, бир нече мамлекеттин биригишинин же мамлекеттин ыдырашын натыйжасында жаны мамлекеттин пайда болушу.

"Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ченемдик-укуктук негиздери "деген үчүнчү бөлүмдө Кыргыз Республикасы үчүн жаңы коркунучтарды жана чакырыктарды пайда кылган болуп жаткан глобалдык жана региондук саясий, экономикалык, эл аралык, укуктук, чек ара, аскердик, экологиялык процесстер каралды. Бул республикадан коопсуздук маселелерине, башкача айтканда кандайдыр бир коркунуч болбогон абалга жетишүүгө жогорку көңүл бурууну талап кылат *[Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики. Объявлено Указом Президента Кыргызской Республики за № 570 от 20 декабря 2021 года: [Электронный-ресурс]. – г. Бишкек: URL: <http://www.komitet.info> (Дата обращения – 12.02.22 г.). – Загл. с экрана].*

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы "улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун кепилденген

абалы" деп аныктайт. Бул документ азыртадан эле тактоону жана толуктоону талап кылат.

Бул толуктоо "корголуунун кепилденген абалынын" чегинен чыгып, мамлекетибиздин "улуттук кызыкчылыктарга потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу" кошумча камсыз кылуунун зарылдыгын талап кылат.

Атап айтканда, изденүчүнүн сунушу боюнча көрсөтүлгөн Улуттук коопсуздук түшүнүгүн төмөнкүлөр менен толуктоо максатка ылайыктуу: "... мында коомдун туруктуу өнүгүүсү, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу (жок кылуу) камсыз кылынат".

Ошентип, чек ара коопсуздугу тиешелүү натыйжалуу мамлекеттик механизмдер менен камсыз кылынышы керек. Башкача айтканда, мурда бул бөлүмдө белгиленгендей, чек ара коопсуздугу, Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан бекитилген мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыз кылынууга тийиш, ал натыйжалуу механизмдердин комплексин билдирет, аларды пайдалануу жана ишке ашыруу эгемендикти жана көз карандысыздыкты, аймактын бүтүндүгүн жана бөлүнбөстүгүн, ошондой эле республиканын чек ара коопсуздугун ишенимдүү камсыз кылат [Национальная стратегия создания и внедрения системы комплексного управления государственной границей Кыргызской Республики на период до 2022 года. [Электронный-ресурс]. – г. Бишкек: Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. – Загл. с экрана].

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясаты азыркы замандын экономикалык, соода, маалыматтык, психологиялык жана санкциялык согуштар болуп жаткан саясий, экономикалык, аскердик, эл аралык факторлорун эске алуу менен түзүлүүгө жана ишке ашырылууга тийиш.

Биздин өлкөнүн мамлекеттик чек ара саясатын калыптандыруучу жана жөнгө салуучу эң негизги ченемдик укуктук актылар – Кыргыз Республикасынын Конституциясы, улуттук жана чек ара коопсуздугуна тиешелүү мыйзамдар, жарлыктар жана токтомдор.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 20.12.2021 № 570 Жарлыгы менен Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясынын жаңы редакциясы бекитилгендигине [Электронный-ресурс]. – г. Бишкек. Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 15.07.23 г.). – Загл. с экрана]

жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын комплекстүү башкаруу боюнча жогоруда аталган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому 183-номерлүү 16-мартында 2012-жылдын "2022-жылга чейинки мезгилге Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын комплекстүү башкаруу системасын түзүүнүн жана ишке ашыруунун Улуттук стратегиясын бекитүү жөнүндө" токтомуна жана "2022-жылга чейинки мезгилге Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын комплекстүү башкаруу системасын түзүүнүн жана ишке ашыруунун Улуттук стратегиясын ишке ашыруу боюнча иш-аракеттер планына" негизделген [Электронный-ресурс]. – г. Бишкек. Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 15.07.23 г.). – Загл. с экрана] 2022-жылы бул документтердин аяктагандыгына байланыштуу, изденүүчү тарабынан жаңы документти иштеп чыгуу жана бекитүү сунушталууда, анда аны ишке ашырууда аныкталган оң гана эмес, терс факторлор да эске алынышы керектиги белгиленген.

Автордун пикири боюнча, чек ара коопсуздугу инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын чек ара мейкиндигинде ички жана тышкы коркунучтардан камсыз кылууга багытталган Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздугунун негизги жана маанилүү бөлүгү болуп саналышы керек жана Кыргыз Республикасынын бардык мамлекеттик бийлик органдарын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын тартуу зарылдыгын талап кылат.

Кыргыз-тажик чек арасындагы 2021-жылдын жазындагы жана 2022-жылдын күзүндөгү окуялар көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун азыркы учурдагы системасы заманбап чакырыктарга жана коркунучтарга натыйжалуу алдын алууну жана адекваттуу жооп кайтарууну талап кылат.

Төртүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын УКМКнын Чек ара кызматынын укуктук статусу" Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтаруу жана чек ара режимин жөнгө салуучу юридикалык актылар каралды.

16.05.2015-жылдагы "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзамы Кыргыз Республикасынын чек араны коргоо жана чек ара режимин бекиткен юридикалык акт болуп саналат. Мамлекеттик чек араны кайтаруу, коопсуздукту камсыз кылуу мамлекеттин милдети болуп саналат.

Мамлекеттик чек араны коргоо теориясы чек араны коргоо табиятынын эки тараптуулугу менен байланышкан:

- чек араны кайтаруу боюнча аскердик түзүмдөрдүн кызматтык-күжүрмөн иш-аракеттери;

- ошол эле учурда чек ара кызматынын ыкчам-аскердик мүнөзүн аныктайт.

Ошентип, мамлекеттик чек араны коргоо теориясы республиканын чек арасын кайтарууга катышкан мамлекеттик органдардын атынан мамлекеттин татаал социалдык-тарыхый, укуктук, саясий, аскердик системасынын курамдык бөлүгүнүн иштешинин эволюциясын чагылдырат.

Чек ара ишинин теориясы мамлекеттик чек араны кайтарууда ар кандай ведомстволук, ар түрдүү күчтөрдүн колдонулушун белгилейт. Мамлекеттик чек араны кайтаруу укуктук режимдерди белгилөөнү талап кылат:

- мамлекеттик чек ара режими;
- чек аралык (пограничный) режими;
- өткөрүү пункттарындагы режим.

Мамлекеттик чек ара режими: – өтүү, өткөрүү, иш жүргүзүү, инциденттерди чечүү тартибин билдирет. Чек аралык режим: – өтүү, убактылуу болуу, жүрүү эрежелерин билдирет; тилкенин чегинде иш-аракеттерди жүргүзүү, иш-чараларды өткөрүү. Чек аралык режим чек араны кайтаруунун натыйжалуу шарттарын түзүүгө өбөлгө түзөт.

Чек араны кайтарууну уюштуруу жана камсыз кылуу, чек араны кайтаруунун өзү КР УКМКнын Чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылат.

Чек ара органдары чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында мамлекеттик чек араны кайтарууну камсыз кылуу системасынын негиздерин аныктайт:

- жер-жерлерде мамлекеттик чек араны өзгөртүүгө жол бербөөнү камсыз кылуу;
- чек аралык режиминин, өткөрүү пункттарындагы режимдин эрежелеринин сакталышына;
- аскердик, чалгындоо, контрчалгындоо, режимдик-өткөрүү иштерин жүргүзүү;
- чек ара өкүлдөрүнүн ишин жана ишмердүүлүгүн жөнгө салат.

Түзүлүп жаткан мамлекеттик органдын статусун бекемдөө кыргыз чек ара ведомствосун түзүү боюнча олуттуу жана чечүүчү кадам болуп калды. "Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө "Мыйзамда" Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтаруу жана коргоо, Кыргыз Республикасынын эгемендигине жана аймактык бүтүндүгүнө кол салуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу үчүн арналган атайын кызмат" деп көрсөтүлгөн.

Жогоруда белгиленгендей-Кыргыз Республикасынын чек араны коргоо жана чек ара режими маселелерин бекиткен юридикалык акт болуп 16.05.2015-жылдагы "КР Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзам эсептелет.

Мамлекеттик чек ара мамлекеттин бардык бийлик бутактарынын макулдашылган иши аркылуу чек ара коопсуздукту камсыз кылуу жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу системасынын бир бөлүгү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын УКМК Чек ара кызматынын тутумунда иши эл аралык келишимдер менен жөнгө салынуучу чек ара өкүлдөрү иштейт. Чек ара өкүлдөрү чек ара режиминин сакталышына, мамлекеттик чек ара жана режим жөнүндө келишимдерди аткаруунун тартибин жана бузууларга жол бербөө боюнча чараларды көрүүгө контролдукту жүзөгө ашырат [Закон КР «О государственной границе Кыргызской Республики» от 16.05.2015 г. №98, Статьи 1 и 15: [Электронный-ресурс]. Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 18.07.23 г.). – Загл. с экрана.]

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, изденүүчүнүн сунушу боюнча төмөнкүлөрдү чек араны коргоо теориясы негиздейт:

- КР УКМК Чек ара кызматынын ИИМ органдары, Коргоо министрлигинин аскердик бөлүмдөрү, тиешелүү мамлекеттик органдар жана жергиликтүү бийлик органдары менен өз ара аракеттенүүнү уюштуруудагы ишмердүүлүгүнүн багыттары, формалары жана иш-аракеттеринин ыкмаларын;
- террорчулукка жана терроризмге тиешеси бар сепаратисттик уюмдарга таандык адамдар тарабынан атайын кызматтардын, достукка жатпаган өлкөлөрдүн, мамлекеттик чек араны бузган иш-аракеттерин аныктайт;
- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү чек ара органдарынын аскердик, ыкчам-издөө жана чек ара өкүлчүлүктөрүнүн иштеринин маселелерин жана багыттарын илим негизинде ачыктайт;
- илимий-практикалык көз караштан алганда түшүнүктөрдүн мазмунун жана теориялык билимдердин маанисин тактайт;
- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруунун багыттарын жана формаларын аныктайт.

Бул проблемаларды изилдеп чыгып, диссертант мамлекеттик чек араны кайтарууну жана коргоону камсыз кылуу системасы коркунучтарды жана чакырыктарды алардын калыптануу жана өнүгүү стадияларында эле өз убагында болжолдоого жана аларга адекваттуу жооп берүүгө мүмкүн болгондой кылып түзүлүшү керек деген тыянакка келет.

Үчүнчү бап "Борбордук Азиянын чектеш республикалары менен Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек араларынын укуктук режимдерин талдоо" үч бөлүмдү камтыйт.

"Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими" деген биринчи бөлүмдө Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Мамлекеттик чек араны делимитациялоонун укуктук маселелери каралган.

Өткөн кылымдын 20-жылдарында Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек аралардын улуттар аралык бөлүнүшү эки республиканын ортосундагы чек ара жана аймактык маселелерди аягына чейин чечкен эмес.

Советтер Союзунун мезгилинде республика аралык чек араларды белгилөө аларды жеринде көрсөтүү менен паритеттик комиссиялардын чечимдери аркылуу жана бул чечимдерди Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин Министрлер Советинин токтомдору жана Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин Жогорку Советтеринин Президиумдарынын Жарлыктары менен бекитүү аркылуу жүргүзүлүүгө тийиш. Бирок, республикалардын парламенттери республикалардын ортосундагы мамлекеттик чек араларды белгилөө жөнүндө келишимдерди ратификациялоо жөнүндө чечим кабыл алышкан эмес.

2000-жылдан тартып кыргыз-өзбек өкмөттөр аралык комиссиясы Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча иштерди жүргүзө баштаган.

Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоонун укуктук маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясы жана Өзбекстан Республикасынын өкмөттүк делегациясы бир пикирге келе алышкан жок. Өзбекстан Республикасынын өкмөттүк делегациясы алардын пикири боюнча жалгыз юридикалык күчкө ээ болгон 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүү документтерин укуктук негиз катары кабыл алууну сунуштайт.

Өзбекстан Республикасынын өкмөттүк делегациясынын бул сунушу кабыл алынган учурда Кыргыз Республикасы Фергана облусунун "Сох" анклавын Өзбекстан Республикасынын негизги аймагы менен бириктирүү үчүн Баткен облусунун жерлерин Өзбекстан Республикасына өткөрүп берүүгө аргасыз болот. Ошондо Баткен районунун, Лейлек районунун жана Сүлүктү шаарынын көпчүлүк бөлүгү Кыргыз Республикасынын негизги аймагынан ажыратылат, б.а. анклавга (эксклавга) айланышат.

Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясы Көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндө макулдашууларга негизденип, чек араларды делимитациялоо үчүн негиз катары 1955-жылдагы паритеттик комиссиялардын ишинин натыйжаларын СССР ыдыраган учурга карата иш жүзүндө түзүлгөн Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан

Республикасынын ортосундагы административдик чек араларды олуттуу түрдө чагылдырган катары кабыл алууну сунуштады [*Постановление Совета Министров Киргизской ССР «Об утверждении республиканской границы и границ между областями и районами киргизской ССР» №497 от 22.10.1956 г.* Режим доступа: <https://www.rus.azattyk.org> – Загл. с экрана].

01.01.2021-жылга чейин кыргыз тарап Өзбекстандан 1992-жылдын 9-октябрында КМШ мамлекеттеринин башчылары Бишкек шаарында кол койгон «Укуктарды өз ара таануу жана менчик мамилелерин жөнгө салуу жөнүндө» макулдашууга ылайык, эки өлкөнүн ортосундагы менчик укуктарын жөнгө салуучу Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы негизги жана жалгыз документ болуп саналган, аларды өткөрүп берүүнү бир нече жолу талап кылган. Бул документке ылайык, ар бир тарап ССР Союзунун курамында башка мурдагы союздук республикалардын мамлекеттик башкаруу органдарынын карамагында 1-декабрдын 1990-жылында жайгашкан, анын аймагында жайгашкан объекттерине карата башка тараптын менчик укугун тааныйт [*Электронный-ресурс*]. Режим доступа: URL: <http://www.consultant.ru>. (Дата обращения – 02.08.23 г.). – Загл. с экрана]. Бирок өзбек тарап бул маселени талкуулоодон баш тартып, мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо процесстери аяктагандан кийин аталган маселени чечүүгө кайтып келүүнү сунуштады.

2022-жылдын аягында Кыргыз Өкмөтү кыргыз-өзбек чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процесси аяктаганын жарыялаган. 2023-жылдын мартында кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делимитациялоо тууралуу документтер КР Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланган.

Буга чейин аталган Макулдашуу ачык басма сөздө жарыяланган эмес жана бул документтер менен таанышууга мүмкүнчүлүгү берилген эмес.

Азыркы учурда Кыргызстан менен Өзбекстан өкмөттөр аралык комиссиялардын сүйлөшүү процессинин экинчи этабын — Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы мамлекеттик чек араны демаркациялоону өткөрүү боюнча даярдык иштерин жүргүзүүдө.

"Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин көйгөйлөрүн талдоо жана чечүү жолдору" аттуу экинчи бөлүмдө 1924-жылдан азыркы учурга чейинки кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын белгилөөнүн укуктук негиздерин аныктоо боюнча республикалардын паритеттик комиссияларынын ишинин жыйынтыктары каралды.

Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүүлөр 2002-жылдын декабрь айынан тарта башталган.

Тажик тарап чек ара тилкелерин 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүү документтеринин негизинде аныктоону талап кылууда, алардын пикири боюнча юридикалык күчкө ээ, ошону менен бирге Кыргызстандын Лейлек жана Баткен райондорунун кыйла бөлүгүнө талапкер болууда.

Тажик тарап кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо үчүн бирден бир легитимдүү укуктук негиз катары таңуулоого аракет кылып жаткан 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөнүн материалдарына карата алардын бир катар себептер боюнча юридикалык негиздемеси жок экендигин баса белгилөө керек:

– Средазликвидком тарабынан бекитилген чек аралардын сыпаттамасы пландык-картографиялык материал менен байланыштырбастан, өтө жөнөкөйлөштүрүлгөн түрдө аткарылгандыгы менен түшүндүрүлөт (Кыргызстан РСФСРдин курамында, Таджикистан Өзбек ССРинин курамында болушкан 1924-1927 ж.ж.).

– Паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгы боюнча, СССР Борбордук аткаруу комитети (БАК) 4-май 1927-жылдын өз токтомдору менен Кыргыз АССРинин жана Өзбек ССРинин айрым волостордун жана калктуу конуштардын гана таандык экендигин аныктады. 4-майдын 1927-жылдын СССР Борбордук аткаруу комитетинин токтомуна картографиялык тиркемелер болбогонун, башкача айтканда жөнгө салуу предметин аныктаган документтин жоктогунун эске алып, паритеттик комиссия чек араларды белгилөөнү жана аныктоону кийинки атайын комиссиялар аркылуу жүргүзүүнү сунуштады.

Ошентип, эмне үчүн ССР Союзунун Борбордук аткаруу комитети (БАК) республикалар ортосундагы чек аралардын аныктоосун бекитпегендигинин түшүндүрмөсүн төмөнкүчө баяндоого болот – комиссиянын компетенциясына айрым волостордун жана Кыргыз АССРинин же Өзбек ССРинин калктуу пункттарынын таандыктыгына тиешелүү чек ара боюнча талаш маселелерди гана чечүү кирген.

ССР Союзунун Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун 4-майындагы токтому 1927-жылы карама-каршы жана бири-бирин жокко чыгарган ченемдерди камтыйт. Алсак, токтомдун 5-пункту Кыргыз АССРинин аймагындагы Кыргызстан менен Өзбекстан ортосундагы чек ара маселесин императивдик тартипте биротоло жөнгө салууну караштыруу менен бир эле убакта 3 жылдык мөөнөттү караган ченемди белгилейт, анын мөөнөтү бүткөндөн кийин чек араны өзгөртүү жөнүндө сунуш киргизүүгө болот.

Демек, СССР Борбордук аткаруу комитетинин президиумунун токтому менен 4-жылдын 1927-майында Кыргыз ССР жана Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара маселелери каралган эмес.

1949, 1958-1959, 1971, 1986-1987, 1989-жылдары жерди пайдалануу маселелерин чечүү үчүн Кыргызстан жана Тажикистан ар кандай деңгээлде макулдашуу же паритеттик комиссияларды (бардыгы болуп беш паритеттик комиссия) түзүшкөн. Бирок бул комиссиялардын бири да мамлекеттик (республика аралык) чек ара сызыгынын өтүшүн өзгөртүү маселесин козгогон эмес. Бул комиссиялардын бир дагы чечими ошол мезгилге мыйзамда белгиленген тартипте бекитилген эмес.

1989-жылы Тажик ССР жана Кыргыз ССР Министрлер Советтеринин токтомдору менен республикалардын ортосундагы чек араларды тактоо жана жөнгө салуу үчүн паритеттик комиссия түзүлгөн.

Тажик ССРинин жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советтери республикалар ортосундагы чек араны белгилөө жөнүндө Макулдашууга кол коюп, өз токтомдору менен аны жактырышты [*Постановление Совета Министров Киргизской ССР от 16 января 1990 года №10 «Об итогах работы Паритетной комиссии Киргизской ССР по рассмотрению спорных земельных вопросов между Киргизской ССР и Таджикской ССР»*]. [Электронный-ресурс]. Сайт Министерства юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. – Загл. с экрана].

СССРдин жана Тажик ССРинин Конституцияларына ылайык 1989-жылдагы тараптардын паритеттик комиссиясынын материалдары Тажик ССРинин Жогорку Советинин талкуусунун предмети болгон. Бирок Тажик ССРинин Жогорку Кеңеши паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгын өзүнүн токтому менен бекиткен эмес, даярдалган материалдарды гана эске алып, Комиссияга Кыргыз тарап менен биргеликте чек араны тактоо боюнча ишти улантууну тапшырган.

1996-жылы 12-июлунда Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө келишимде айтылат. «Жогорку макулдашуучу тараптардын ортосундагы мамилелер аймактык бүтүндүктүн жана чек аралардын бузулбастыгынын жана эл аралык укуктун башка жалпы таанылган ченемдеринин негизинде түзүлөт» [*Договор об основах межгосударственных отношений между КР и РТ от 12.07.1996 года. Ратифицирован Законом КР от 05.07.1997 г.*: [Электронный ресурс] Сайт Министерства юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 20.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Келишимдин беренесинде "эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз - тажик өкмөттөр аралык комиссияны түзүү жөнүндө алар кол койгон Протокол ушул Келишимдин ажырагыс бөлүгү болуп саналат" деп жазылган, анда 1997-жылдын 12-июлунда "комиссиянын милдеттери: чек арага чектеш мамлекеттик райондордун суу-жерди пайдалануу боюнча чек арасын аныктоо, аны юридикалык жактан тариздөө жана демаркациялоо" деп жазылган [*Протокол о создании кыргызско-таджикской Межправительственной Комиссии по комплексному рассмотрению двусторонних вопросов от 12.06.1996 года, Статья 2: [Электронный-ресурс]. URL: <http://www.mfa.tj>. (Дата обращения – 20.07.23 г.). – Загл. с экрана*].

Ошентип, тажик тарап эл аралык келишим түзүү жолу менен тийиштүү түрдө таризделген республика аралык чек аранын жоктугун моюнга алды жана чек арага чектеш райондордун суу-жер пайдалануусу боюнча мамлекеттик чек араны орнотууга макул болду. Чындыгында, муну менен Тажикстан Республикасы кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө 1924-1927-жылдардагы документтерди колдонуудан баш тарткан.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде, тажик тарап сунуш кылгандай 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүнүүнүн материалдары делимитация үчүн укуктук негиз боло албайт жана эл аралык-укуктук мүнөзгө ээ боло албайт.

"Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек араларынын укуктук режими" деген үчүнчү бөлүмүнүн биринчи бөлүмчөсүндө 1991-жылы Кыргызстан мамлекеттик көз карандысыздыкка жана эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин республика мурдагы коңшу СССР республикалары менен гана эмес, ошондой эле Кытай Эл Республикасы менен да чек аралардын чечилбеген көйгөйлөрүн мурастап калгандыгы белгиленет. Кытай менен чек аранын узундугу 1072 чакырымды түзөт.

Советтер Союзу менен Кытайдын ортосундагы чек араны жөнгө салуу боюнча сүйлөшүү процесси 1964 – жылы башталган кыргыз чек ара участогунда талаш – тартыштуу 5 участок аныкталган-бул биринчи участок – Хан – Теңири чокусуна жакын 450 кв.км., экинчи участок-Иркештам ашуусуна жакын – 260 кв. км., үчүнчү участок – Жаңы-Жер жергесинин 180 кв. км., төртүнчү участок – Узенгю-Кууш жеринин 2840 кв. км. жана бешинчи участок-Бозайгыр деген жердин 20 кв. км. Бул участоктордун жалпы аянты болжол менен 3750 чарчы километрди түзөт.

Кыргыз Республикасы 1992-жылы Кыргызстан, Казакстан, Россия жана Тажикстандын өкмөттүк делегацияларынын курамындагы биргелешкен делегациянын алкагында Кытай менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процессин баштаган.

Биргелешкен делегациянын алкагында Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө жогоруда аталган беш участок талкууланып, Жаңы-Жер жана Бозайгыр жерлери Кытайга, ал эми Кыргызстанга Эркештам жери өткөндүгү жөнүндө келишимге жетишилди. Хан-Тенгри чокусунун аймагындагы аймак 61% – Кыргызстанга, 39% – Кытайга бөлүнгөн. Бедел ашуусунун аймагындагы участок кийинки кароого жылдырылды.

Көп сандаган сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында, үч жылдан кийин 1999-жылы Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда Узонгү – Кууш участогунун Бедел участогунун районунда кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө кошумча макулдашуунун долбоору даярдалган. Узонгү-Кууш жер тилкесинин 70% Кыргызстанга, ал эми 30% аянты Кытайга өткөн.

Кытай Эл Республикасы менен кол коюлган макулдашуулар эл аралык укуктун принциптерине жана ченемдерине ылайык биринчи жолу Кыргыз Республикасынын Кытай менен мамлекеттик чек арасынын өтүү сызыгын белгилеген. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын аймагын өткөрүп берүү жана кыскартуу жөнүндө айтууга болбойт, анткени мурда СССР менен Кытай кийин Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда мамлекеттик чек ара жөнүндө макулдашуу болгон эмес.

«Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек араларынын укуктук режими» деген үчүнчү бөлүмүнүн экинчи бөлүмчөсүндө «Кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын өзгөчөлүктөрү жана чек ара аймактагы суу ресурстарын ошондой эле эл аралык жүк ташуу маселерди бирге башкаруу» деп аталган.

Кыргызстан менен Казакстандын чек арасын делимитациялоо маселесине келсек, төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек.

1930 ж. РСФСРдин Борбордук аткаруу комитетинин чечиминин негизинде «Каркыра» өрөнүнүн жалпы аянты 190 мин гектар түзгөн. Казакстанга – 130 мин гектар, Кыргызстанга – 60 мин гектар бөлүнгөн. 1998-2000-жылдардагы сүйлөшүү процессинде Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын делегацияларынын ортосунда 1760 гектар жердин "Каркыра"жерине таандыктыгы жөнүндө маселе келип чыккан. 1760 гектар аянттын – 1135 гектары Казакстанга, ал эми 625 гектары Кыргыз

Республикасына таандык экендиги документтештирилген. Бирок Кыргыз Республикасынын Түп районунун жергиликтүү калкы Кыргызстандын өкмөтүнө Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди жазуу жүзүндө Казакстанга өткөрүп берүү, анын ордуна кыргыз калк отурукташкан Санташ пунктуна жакын жайгашкан жана мал жаюу үчүн ыңгайлуу болгон 1135 гектар аянтты казак тараптан алуу өтүнүчү менен кайрылган.

Узакка созулган сүйлөшүүлөрдөн кийин "Каркыра" жергесиндеги Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди 1135 гектар казак аймагына алмаштырууга мүмкүн болду.

Делимитация жана демаркация боюнча биргелешкен комиссиянын андан аркы ишинин жүрүшүндө, башкача айтканда демаркациялык иштерди жүргүзүү учурунда тараптар кыргыз-казак чек арасынын айрым тилкелеринде анча маанилүү эмес жөнгө салууларды жүргүзүү жөнүндө зарылдыгы келип чыкты. Буга байланыштуу Алматы шаарында тараптардын биргелешкен комиссиясынын жолугушуусунда тараптар кыргыз-казак чек арасындагы 15 участкага киргизишкен, алар тараптардын биргелешкен комиссиясы тарабынан анча-мынча жөнгө салууну талап кылышкан

Делегациялардын кийинки жолугушууларында казак тарап Талас облусунун Аманбаев айылынын аймагында жайгашкан жерлерди "Быстроток" жана "Раис" каналдары менен алмашуу иретинде берүү мүмкүнчүлүгүн сунуштады. Бул сунушту Кыргыз тарап тең эмес алмашуу катары четке какты. Өз кезегинде казак тарап Бишкек-Токмок унаа жолунун 800 метрлик бөлүгүнө байланыштуу маселени талкуулоодон баш тартты [Закон КР «О ратификации Договора между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан о государственной границе» от 14.04.2008 г.: [Электронный-ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.kloop.kg>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Кыргыз-казак чек арасын делимитациялоо маселелерин чечүү менен катар Казакстан менен Кыргызстан суу пайдалануу маселелерин да чечишти. 2000-жылдын январында жакшы коңшулук, өз ара жардам, өз ара пайдалуу кызматташтык принциптерин жетекчиликке алуу менен Казакстан өкмөтү менен Кыргызстандын Өкмөтүнүн ортосунда Чүй жана Талас дарыяларында мамлекеттер аралык пайдалануудагы суу чарба курулуштарын пайдалануу жөнүндө Макулдашууга кол коюлган [Протокол третьего заседания кыргызско-казахстанского межправительского Совета от 02.07.2012 г., г. Астана: [Электронный-ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.minesot.gov.kg>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Бул макулдашуу боюнча Казакстан Кыргызстанга таандык, бирок Казакстанга суу жеткирүүчү гидротехникалык курулмаларды жана суу

сактагычтарды тейлөө жана оңдоо боюнча Кыргыз Республикасынын финансылык чыгымдарынын ордун толтуруу боюнча милдеттенмелерди өзүнө алган [Протокол третьего заседания кыргызско-казахстанского межправительственного Совета от 02.07.2012 г., г. Астана: [Электронный-ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.minesom.gov.kg>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Евросоюз жана БУУнун Европа экономикалык комиссиясы, БУУнун Экономикалык жана социалдык комиссиясы, ЕККУ, Азия өнүктүрүү банкы аталган комиссияга уюштуруучулук, методикалык жана финансылык колдоо көрсөтүштү, ошондой эле бул дарыялардын бассейндеринде иштеген жана иштеген эки республиканын суу чарба ведомстволоруна жардам көрсөтүштү [Закон Республики Казахстан «О государственной границе РК» от 16.01.2013г. №70-V: [Электронный-ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.akorda.kz>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Борбордук Азия республикаларынын интеграциялык процесстери жана бул республикаларда болуп жаткан реформалар Борбордук Азиянын жаңы, транзиттик транспорттук каттамдарын калыптандырууда, алар, тилекке каршы, көптөгөн көрсөткүчтөр боюнча азыркы учурда коңшу региондордун: "Ыраакы Чыгыш - Европа", "КЭР – РФ – РК – Евросоюз" транспорттук коридорлорунан төмөн жана атаандаштыкка жөндөмсүз.

Атап айтканда, кыргыз-казак чек арасынан өтүүдөгү кыйынчылыктардын жана тоскоолдуктардын, ошондой эле Казакстан-Россия кыргыз транспорттук каражаттарынын жүктөрү менен өтүүсүнө байланыштуу Казакстан көңүл бурууга арзый турган бир катар чараларды кабыл алды жана чек арадагы өткөрмө пункттардын жана тиешелүү кызматтардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган.

Аталган саясатты четтетүү, ошондой эле Борбор Азия республикалары менен болгон мамилелерде чек ара саясатын ишке ашыруу, өзгөчө көзөмөл-өткөрмө пункттарынын сапаттуу ишин жакшыртуу үчүн Казакстан өкмөтү бир катар чараларды көрдү.

Бекитилген схема Казакстандын мамлекеттик чек арасынан өтүүчү транспорт каражаттарынын жана товарлардын кирүү-чыгуу тартибин, чек ара көзөмөлүн уюштурууну аныктайт жана жөнгө салат. Бул үлгү схемасы эл аралык макулдашууларга жана келишимдерге негизделген жана жөнгө салынган контролдун түрлөрүн аныктайт. Аталган эл аралык жүк ташууларды уюштуруунун натыйжалуу системасы катары Кыргыз Республикасы үчүн да кызыкчылык жаратат.

Төртүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын интеграцияланган башкаруу — Кыргыз Республикасынын Чек

ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылуунун инновациялык механизми катары" заманбап шарттарда Кыргызстандын чек ара коопсуздугун ишке ашыруу боюнча мамлекеттин ишмердигинин инновациялык түрү катары чек араларды башкаруу маселелери каралды.

Чек араларды сапаттуу жана натыйжалуу интеграцияланган башкарууну киргизүү Кыргызстан тарабынан мамлекетибиздин ШКУ, ЖККУ, КМШ, ЕАЭБ, Евросоюз жана башкалар менен мамилелерин андан ары өнүктүрүүнүн маанилүү элементи катары каралууда.

Чек араны интеграцияланган башкаруу чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун инновациялык механизми катары чек араны кайтаруу, мыйзамсыз миграцияга каршы күрөшүү, курал-жарактарды, баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүү, эл аралык терроризмге жана кылмыштуулукка каршы натыйжалуу күрөшүү ишинде эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн да зарыл.

Жалпыланган түшүнүктө башкаруу-бул башкаруу объектисине максаттуу, уюштуруу таасиринен турган субъекттин иши, аны субъект үчүн керектүү абалга келтирүү максатында жүргүзүлөт.

Комплекстүү чек башкаруу мындай өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт:

- аны чек ара коопсуздугу чөйрөсүндө мамлекеттик башкаруунун инновациялык механизми катары мүнөздөгөн өзгөчө функциялар жана принциптер;
- мамлекеттик органдардын кызматташуусу жана алардын ишин координациялоо негиз болуп саналат;
- атайын субъекттер тарабынан төрт деңгээлде ишке ашырылат: эл аралык, мамлекеттер аралык, улуттук жана чек ара;
- аны ишке ашыруу процессинде мамлекеттин чек ара коопсуздугу камсыз кылынат.

Чек араларды интеграцияланган башкарууда өзгөчө роль чек араларды интеграцияланган башкаруу принциптерине таандык, алар мамлекеттик чек ара саясатын жана аны ишке ашыруу боюнча мамлекеттик бийлик органдарынын ишин жөнгө салган мыйзам актыларында бекитилүүгө тийиш.

Чек араларды интеграцияланган башкаруу принциптери мазмуну жана формасы боюнча динамикалуу, алар чек араларды интеграцияланган башкаруу субъекттери — министрликтер, ведомстволор, жергиликтүү бийлик органдары тарабынан түзүлөт жана башкаруу ишинде жетекчиликке алынуучу укуктук ченемдердин, эрежелердин мүнөзүнө ээ болушат.

Принциптер-бул конкреттүү түшүнүк, анын мазмуну мыйзам ченемдүүлүктүн өзү эмес, мамилелер жана мамилелер, алар жөнүндө билүү. Алар адамдардын объективдүү аракеттеги мыйзамдарды жана мыйзам

ченемдүүлүктөрдү, мүнөздүү фактыларды жана белгилерди жалпылоосунун натыйжасы. Бул Принцип илимий билимдердин натыйжасы болуп саналат, ошол эле учурда мамлекеттик башкаруунун бардык мыйзам ченемдүүлүктөрү, мамилелери жана өз ара байланыштары бүгүнкү күндө изилденбегендигин жана принциптер түрүндө түзүлбөгөнүн эске алуу керек.

Интегралдык чек араны башкаруунун негизги принциптеринин катарына төмөнкүлөр кирет:

1) аймактык бүтүндүктү жана мамлекеттик чек аралардын бузулбастыгын камсыз кылуу;

2) Мамлекеттик чек арада чыр-чатактарды болтурбоодо диалогдун жана өз ара консультациялардын артыкчылыгы;

3) мамлекеттик органдардын чек араларды интеграцияланган башкаруудагы ыйгарым укуктарына ылайык иши;

4) кырдаалды талдоо жана анын өнүгүшүн болжолдоо, стратегиялык жана учурдагы пландаштыруу;

5) мамлекеттик чек араны коргоо боюнча оперативдүүлүк жана шайкештик;

6) өткөрүү пункттарын жайгаштыруу, адамдарды, транспорт каражаттарын жана жүктөрдү чек ара аркылуу үзгүлтүксүз өткөрүүнү камсыз кылуу;

7) бажылык тариздөө жана бажылык контролдоо жол-жоболорун тездетүү максатында жаңы маалыматтык технологияларды киргизүү;

8) мамлекеттик чек аранын коопсуздугунун маселелери боюнча эл аралык кызматташтык;

Көрсөтүлгөн принциптер чек араларды интеграцияланган башкаруунун объектилеринин жана субъекттеринин ортосундагы өз ара байланыштарды жана мазмунун негиздөөгө тийиш.

Белгиленген принциптерди ишке ашыруу чек ара чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктарына жана жоопкерчилигине ылайык чек араларды интеграцияланган башкаруу субъекттеринин максаттуу багытталган жана координацияланган ишинин негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатын түзүүгө мамилелерди өркүндөтөт.

Тыянактар

Диссертант тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкүлөр белгиленди.

1. РСФСР менен Өзбек ССРинин, андан кийин Кыргыз ССРинин жана Тажик ССРинин ортосундагы чек араларды биротоло бекитүүнү ырастаган документтердин жоктугу республикалык чек аранын айрым калктуу

конуштарды, бүтүндөй калктуу конуштарды куруунун, ошондой эле жаңы администрациялык - аймактык бирдиктерди түзүүнүн натыйжасында тиешелүү айыл чарба ишканаларынын жерлерин өздөштүрүүсүнө негизденип түзүлгөндүгүнө алып келди. Мыйзамга ылайык келбеген мындай жобо союздук республикалардын чектеш жер пайдалануучуларынын талаш-тартыштарын жаратты, алар ушул күнгө чейин уланууда.

2. Чек ара маселеси мамлекеттер аралык талаш-тартыштардын жана аймактык дооматтардын контекстинде дайыма актуалдуу тема бойдон калууда. Ушуга байланыштуу "чек ара" түшүнүгүнүн структурасын жана мазмунун теориялык-укуктук жактан түшүнүү, ошондой эле укуктук, саясий, административдик, маданий жана башка аспектилердин катышын эске алуу менен чек аранын типологиясын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгат.

3. Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзамында бекитилген мамлекеттик чек ара өзү (мамлекеттик чек ара) укук объектиси болуп калат. Кыргызстандын Конституциясы жана мыйзамдары Мамлекеттик чек араны укуктук мамилелердин объектисине айландыруу менен өзгөчө юридикалык конструкция макамын берет. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы Конституция жана мыйзам менен бекитилген өзгөчө юридикалык конструкция катары укуктук статуска ээ болгон укук объектиси болуп саналат.

4. Мамлекеттик чек ара" мамлекеттин эгемендиги жүзөгө ашырыла турган аймактын чектерин аныктайт ". "Мамлекеттик аймак" жана "мамлекеттик чек ара" түшүнүктөрүнүн ортосундагы негизги байланыш – бул мамлекеттик чек ара мамлекеттин эгемендиги колдонулган мамлекеттик аймактын чектерин аныктайт. Демек, мамлекеттик аймак-бул белгилүү бир мамлекеттин эгемендиги камтылган аймактык мейкиндик. Мамлекеттик аймактын белгилери, биринчиден, анын белгилүү бир мамлекетке таандыктыгы жана экинчиден, ага ошол мамлекеттин мыйзамдарынын үстөмдүгү болуп саналат.

5. Акыркы убакта чек аралардын бузулбастыгына, мамлекеттин аймагынын бүтүндүгүнө байланыштуу жалпы таанылган эл аралык жана улуттук нормалардын бузулушу байкалууда, себеби -"элдердин жана улуттардын өзүн-өзү аныктоо укугу, мамлекеттердин суверендүү теңдиги жана күч колдонууга тыюу салуу" сыяктуу принциптердин таасирине байланыштуу. Көрсөтүлгөн принциптерде "мамлекеттик аймактын статусу" жана "мамлекеттик чек аранын статусу" деген түшүнүктөрдү эске алынбай, алар мамлекеттин аймагын бөлүүгө жана мамлекеттик чек араны өзгөртүүгө

жол бербестигин четке кагышат. Ушул себептен көптөгөн өлкөлөрдүн аймактык бүтүндүгү коркунучта турат. Мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү жана элдердин тең укуктуулугу, өз тагдырын өзү аныктоо принциптеринин ортосундагы тең салмактуулукка жетишүү татаал милдет. Мында ар бир элдин өз өнүгүү жолун жана формасын өз алдынча тандоо укугун урматтоого негизделген өз алдынча аныктоо принцибин кыйшаюусуз кармануу маанилүү. Укук, бир жагынан, мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүн кепилдейт, ал эми экинчи жагынан, элдердин өз тагдырын өзү аныктоо укугун тааныйт. Ички жана тышкы өзүн-өзү аныктоо факторлорунун ортосундагы байланыш илимий жана практикалык чөйрөдөгү актуалдуу темалардын бири болуп саналат.

6. Белгилей кетсек, «мамлекеттик аймактын статусу» жана «мамлекеттик чек аранын статусу» – бул юридикалык таандыктык, ал эми «мамлекеттик аймактын укуктук режимдери» жана «мамлекеттик чек аранын укуктук режимдери» – аймакты ошондой эле чек араны жайгаштыруунун жана "пайдалануунун" эрежелери жана тартиби. Конституция, мыйзамдар жана эл аралык келишимдер аймактын укуктук статусун, мамлекеттин аймагынын чек араларын жана чек ара режимин аныктайт.

7. Чек ара аймактардын ортосун бөлгөн сызык катары кароодо бир нерсени эске алыш керек – бул мамлекеттик чек ара үзгүлтүксүз сызык болушу керектигин баса белгилөө жана ал аркылуу мамлекеттик аймактарды, б.а. суверенитеттин аракеттенүү чектерин бөлүп турган үзгүлтүксүз вертикалдуу бет өтөрүн белгилөө.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө мыйзам мамлекеттик чек араны мамлекеттик аймактын чек араларын демаркациялаган үзгүлтүксүз сызык эмес жөн эле сызык деп көрсөтөт. Бирок, биз Кыргызстандын мамлекеттик чек арасынын үзгүлтүктүү сызыкка дал келбегендигин байкайбыз, анткени анын айрым участкатору юридикалык жактан такталбагандыктан, демек чек ара үзгүлтүксүз сызык катары болгондуктан ал аркалуу вертикалдуу бирдиктүү бет өтпөйт, себеби биздин учурда үзгүлтүктүү талаш-тартыш жерлер бар.

"Мамлекеттик чек ара" аныктамасынын базалык элементтерин талдоодо ал мамлекеттик аймактын өзгөчөлүгүн толук эске албагандыгы айкын болот. Чындыгында, мамлекеттик аймак дайыма эле бирдиктүү жана үзгүлтүксүз жер бети боло бербейт. Атап айтканда, Кыргызстандын территориясынын бети үзгүлтүктүү, анткени чектеш мамлекеттердин эксклавдары (анклавдары) сыяктуу түзүлүштөр кирет.

Башкача айтканда, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара сызыгы бардык жерде аныкталбагандыгын жана макулдашылбагандыгын эске алуу менен, чек ара сызыгы үзгүлтүктүү сызык болуп саналат, ал эми өзбек,

тажик анклавдарынын жана өз ара талаш-тартыш участкардун болушу Кыргызстандын аймагынын бетин үзгүлтүксүз тегиздикке эмес, үзгүлтүктүү тегиздикке айлантат.

8. Мамлекеттик чек аранын натыйжалуу иштешине тиешелүү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында колдонулган укуктук терминологияны өркүндөтүү айрым ченемдик-укуктук актыларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнүн аркасында мүмкүн болот.

Бул максаттарда, ошондой эле жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү эске алуу менен аталган чөйрөдөгү мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча төмөнкү чаралар сунушталат:

Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 16-майынын №98 "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзамында:

а) 1-беренде "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы" деген терминдин аныктамасы төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын:

"Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы-бул мамлекеттин аймагынын чектерин жана бул аймактык мейкиндиктеги мамлекеттик эгемендиктин аракетин аныктоочу, ошондой эле мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжолдогон укуктук жөнгө салуу объектиси";

б) 1-беренеси төмөнкүдөй жобо менен толукталсын:

"мамлекеттик чек ара статусу-бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана ушул мамлекеттик чек ара менен чектелген аймакта мамлекеттик эгемендикти бекиткен чек аранын укуктук абалы".

9. Изденүүчү "мамлекеттик аймактын статусу" деген жаңы аныктаманы сунуштайт – бул аймактын эл аралык жана улуттук укуктук актылардын нормалары менен жөнгө салынуучу жана мамлекеттин ушул аймагында мамлекеттик эгемендикти бекиткен укуктук абалы. "Мамлекеттик аймактын статусун" мындай аныктоосу эл аралык жана улуттук мыйзамдардын ченемдерине негизделген. Бул учурда, мамлекеттик аймактын укуктук абалы аймактын мамлекетке таандык экендиги жана анын чегинде анын суверендүүлүгү орнотулат. Изденүүчү "мамлекеттик аймактын статусун" аймактын мамлекетке таандыктыгын жана ошол аймакта анын суверендүүлүгүн аныктоонун укуктук ченемдердин комплекси катары кароону сунуштайт.

Чек араны аныктоо жана орнотуу учурунда пайда болгон коомдук-саясий мамилелер илимий кызыгууну туудурат.

10. Советтер Союзунун кулашы жана жаңы суверендүү мамлекеттердин түзүлүшү мамлекеттик аймактын статусун өзгөртүү жана республикалык административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоого негиз жаратты.

Көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү татаал мезгилде жаңы мамлекеттер аралык мамилелердин укуктук негиздерин түзүүгө мүмкүндүк берди.

КМШнын түзүлүшү менен жаңыдан түзүлгөн постсоветтик республикаларды укуктук жана саясий жактан ажыратуунун тынч, цивилизациялуу формасынын өзгөчөлүктөрү даана байкала баштады.

11. 01.01.2021-жылга чейин кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасынын бардык тилкесинде бир нече бирдиктен бир нече миң гектарга чейинки 67 өз ара бөлүнүүчү аймактар жана участоктор болгон жана айрым участокторунда өнөр жай, айыл чарба, мелиорация, көмүр чийки заты жана гидро-жабдуулар объектилери жайгашкан, алар боюнча Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын юридикалык таандыктыгы жөнүндө чечилгис пикир келишпестиктер болгон.

12. Ошону менен бирге кыргыз-тажик чек арасында Баткен облусунун Баткен районунун Тажикстан Республикасы менен чек арага чектеш зоналарында 22 чыр-чатактуу участок, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Баткен облусунун Лейлек районунун Тажикстан Республикасы менен чек арасында 18 чыр-чатактуу участок бар. Изденүүчү тарабынан кыргыз-таджик чек аранын делимитациялоо боюнча тийешелүү сунуштар даярдалган.

13. 1991-жылы Кыргызстан мамлекеттик көз карандысыздыкка жана эгемендикке ээ болгондон кийин, республика Кытай Эл Республикасы менен да чечилбеген чек ара маселелерин мурастап калган. Кытай менен чек аранын узундугу 1072 чакырымды түзөт. Андан соң 1964-жылы башталган Советтер Союзу менен Кытайдын ортосундагы чек араны жөнгө салуу боюнча сүйлөшүү процессинде чек аранын кыргыз участогунда талаш болуп жаткан 5 участок аныкталган, алардын аянты 3,7 миң чарчы километрден ашкан.

Кыргыз Республикасы 1992-жылы Кыргызстан, Казакстан, Россия жана Тажикстандын өкмөттүк делегацияларынын курамындагы биргелешкен делегациянын алкагында Кытай менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процессин баштаган. Биргелешкен делегациянын алкагында Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө жогоруда аталган беш участок талкууланып, аймактын 61% – Кыргызстанга жана 39% – Кытайга өтүү жөнүндө макулдашууга жетишилди.

14. Казакстан менен чек араны делимитациялоо боюнча кыргыз-казак мамлекеттик чек арасы тууралуу келишимге эки мамлекеттин президенттери 15-декабрь, 2001-жылы Астана шаарында кол койгонун белгилей кетүү керек.

Кыргыз-казак чек арасын делимитациялоо маселелерин чечүү менен катар Казакстан менен Кыргызстан суу пайдалануу маселелерин да чечишти.

2000-жылдын январында жакшы коңшулук, өз ара жардам, өз ара пайдалуу кызматташтык принциптерин жетекчиликке алуу менен Казакстан өкмөтү менен Кыргызстандын Өкмөтүнүн ортосунда Чүй жана Талас дарыяларында мамлекеттер аралык пайдалануудагы суу чарба курулуштарын пайдалануу жөнүндө Макулдашууга кол коюлган.

Бул макулдашуу боюнча Казакстан Кыргызстанга таандык, бирок Казакстанга суу жеткирүүчү гидротехникалык курулмаларды жана суу сактагычтарды тейлөө жана оңдоо боюнча Кыргыз Республикасынын финансылык чыгымдарынын ордун толтуруу боюнча милдеттенмелерди өзүнө алган.

Мамлекеттик чек арадан өтүүнүн өсүшү Борбордук Азия мамлекеттеринен чек араларда башкаруунун инновациялык жана натыйжалуу ыкмаларын киргизүүнү талап кылат. Чек арадан өтүү процедурасын жөнөкөйлөтүү Чыгыш Азиядагы жана Европадагы дүйнөлүк соода борборлорунун ортосундагы "бир алкак – бир жол" кытай долбоорунун алкагында маанилүү транспорттук каттамдар өтүп жаткан Борбордук Азия республикалары үчүн өзгөчө актуалдуу. Бул аймактагы транспорттук каттамдар азыркы учурда эл аралык уюмдар тарабынан түзүлөт: ШКУ, КМШ, ЕАЭБ, Евроазиялык транспорттук коридорлор, буу ж. б.

Кыргыз-казак чек арасынан өтүүдөгү кыйынчылыктардын жана тоскоолдуктардын, ошондой эле Казакстан-Россия кыргыз транспорттук каражаттарынын жүктөрү менен өтүүсүнө байланыштуу Казакстан көңүл бурууга арзый турган бир катар чараларды кабыл алды жана чек арадагы өткөрмө пункттардын жана тиешелүү кызматтардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган.

15. Чек ара чөйрөсүндө улуттук коопсуздукту жетиштүү деңгээлде кармап туруунун кыйла оптималдуу ыкмасы болуп мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу жана Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жаңы документти иштеп чыгуу саналат.

Инновациялык механизм катары мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу – бул республиканын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу кызыкчылыгында мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын биргелешкен жана өз ара макулдашылган иш-аракеттери. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чаралар

системасын бекемдөө республиканын коопсуздугун ишенимдүү камсыз кылууга мүмкүндүк берет, ошондой эле Кыргыз Республикасынын саясий, социалдык - экономикалык өнүгүүсүнө жана чектеш республикалар менен чек араларды юридикалык жактан тариздөөнү аяктоого көмөк көрсөтөт.

Практикалык сунуштар

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында диссертант төмөнкү сунуштарды иштеп чыкты.

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында "улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун кепилденген абалы" деп аныкталган. Мында Улуттук коопсуздуктун аталган түшүнүгүн төмөнкүлөр менен толуктоо максатка ылайыктуу: "... мында коомдун туруктуу өнүгүүсү, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат".

Диссертант тарабынан "мамлекеттик аймактын статусу – бул мамлекеттин аймагынын эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана ушул аймакта мамлекеттик эгемендүүлүктү бекемдөөчү укуктук абалы" деген автордук аныктама сунушталат.

Жүргүзүлгөн теориялык жана практикалык изилдөөлөрдүн негизинде автор "мамлекеттик чек ара" жана "мамлекеттик чек ара статусу" деген жаңы аныктаманы сунуш кылат. Атап айтканда, мамлекеттик чек аранын иштешине тиешелүү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында колдонулган укуктук терминологияны өркүндөтүү тиешелүү ченемдик-укуктук актыларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнүн аркасында мүмкүн болот.

Бул максаттарда, ошондой эле жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү эске алуу менен аталган чөйрөдөгү мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча төмөнкү чаралар сунушталат:

Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 16-майында №98 "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзамында:

а) 1-беренде "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы" деген терминдин аныктамасы төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын:

"Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы-бул мамлекеттин аймагынын чектерин жана бул аймактык мейкиндиктеги мамлекеттик эгемендиктин аракетин аныктоочу, ошондой эле мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатынын

субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжолдогон укуктук жөнгө салуу объектиси";

б) 1-берене төмөнкүдөй жобо менен толукталсын:

"мамлекеттик чек ара статусу – бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана ушул Мамлекеттик чек ара менен чектелген аймакта мамлекеттик эгемендикти бекиткен чек аранын укуктук абалы".

2. Изденүүчү аймактык проблемаларды чечүүдөгү оң кадам катары анклавдардын (эксклавдардын) элдеринин укуктук абалын жана турмуш-тиричилигин жөнгө салуучу үчүн, тиешелүү укуктук статусу жөнүндө келишимдерди түзүү болушу мүмкүн деп сунуш кылат: транспорттук коридор менен камсыз кылуу, анклавдын (эксклавдын) айланасындагы чек араларды кайтаруу, аскер бөлүктөрүн жайгаштыруу ж. б.

3. Министрлер кабинети эмес, өлкөнүн Президенти бекиткен мамлекеттик чек ара саясаты чек ара коопсуздугун камсыз кылышы керек, бул республиканын эгемендүүлүгүн жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуунун комплекстүү натыйжалуу механизми болуп саналат.

4. Чек ара чөйрөсүндө улуттук коопсуздукту жетиштүү деңгээлде колдоонун жана улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуунун кыйла оптималдуу ыкмасы болуп Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча инновациялык механизм катары жаңы документти — мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруунун концепциясын иштеп чыгуу зарыл.

Аталган Концепция Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын, мамлекеттин ички жана региондук саясатын эске алууга тийиш. Өзүнүн максаты-чек ара мейкиндигинде соода-экономикалык, гуманитардык мамилелерди өнүктүрүүнү жана бир эле мезгилде контролдукту камсыз кылуучу инновациялык механизмди түзүү жана наркотрафикке, терроризмге, диний экстремизмге жана башка кылмыштарга каршы аракеттенүү боюнча чараларды көрүү.

5. Таджик Республикасы менен чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөттүк комиссиясы тажик тараптын 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөнүн материалдары Орто Азияда республикалардын түзүлгөндүгүн күбөлөндүргөн юридикалык документ болот деп эсептегин, ошондуктан делимитациялоо үчүн укуктук негиз катары кызмат кыла ала тургабагандын, бир катар себептер боюнча олуттуу юридикалык негиздемеге ээ эместигин эске алуу сунушталат - 4-жылдын 1927-майындагы токтомдор менен айрым административдик-аймактык бирдиктердин, башкача айтканда, волостордун жана калктуу

конуштардын Кыргыз АССРинин жана Өзбек ССРинин гана таандыктыгы аныкталган жана андан ары республикалардын атайын өзүнчө комиссиялары тарабынан чек аралардын белгиленишин жана сүрөттөлүшүн сунуш кылган.

6. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы кыргыз-тажик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө макулдашууга жаңы протоколго кол коюу боюнча ишти улантсын;
- чек арага чектеш аймактардагы үйлөрдү жана башка объекттерди сатууга мораторий киргизүү;
- ошону менен катар эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз-тажик өкмөттөр аралык комиссиясынын максаттуу ишин активдештирүү;
- чек арага чектеш аймакта тийиштүү инфраструктураны түзүү жана чек арага чектеш тургундардын жашоо-турмушунун сапатын жакшыртуу (Жалпы билим берүүчү, медициналык, өндүрүштүк жана маданий мекемелерди куруу).
- Кыргызстандын Министрлер кабинети Тажикстан Өкмөтүнүн алдында мамлекеттик чек аранын макулдашылбаган жана өз ара талашылып жаткан участкторунда курулуштун бардык түрлөрүнө тыюу салуу боюнча маселени укуктук жактан бекемдөө жөнүндө тиешелүү документти кабыл алуу демилгесин көтөрсүн.

7. Ошондой эле азыркы учурда БУУ, ЕККУ жана башка эл аралык уюмдардын алкагында административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоо маселелерин жөнгө салуучу укуктук документ жок экендигин эске алуу керек. Бул республиканын илимий коомчулугунан бул багытта илимий изилдөөлөрдү уюштурууну талап кылат.

8. Бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөрдүн аймактык бүтүндүгү коркунучта турат. Мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү жана элдердин тең укуктуулугу, өз тагдырын өзү аныктоо принциптеринин ортосундагы тең салмактуулукка жетишүү татаал милдет. Мында ар бир элдин өз өнүгүү жолун жана формасын өз алдынча тандоо укугун урматтоого негизделген өз алдынча аныктоо принцибин кыйшаюусуз кармануу маанилүү. Укук, бир жагынан, мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүн кепилдейт, ал эми экинчи жагынан, элдердин өз тагдырын өзү аныктоо укугун тааныйт. Ички жана тышкы өзүн-өзү аныктоо факторлорунун ортосундагы байланыш илимий жана практикалык чөйрөдөгү актуалдуу темалардын бири болуп саналат.

Бул көрүнүш өзүнүн өзүнчө илимий багытында изилдөөсүн, ошондой эле эл аралык деңгээлде Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин тиешелүү демилгелерин талап кылат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Мамытова А. Т. Теоретико-правовые основы государственной границы Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2022 год. - № 9. Импакт-фактор(0,140). Стр.143 –147.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54828235>
2. Мамытова А. Т. Правовой статус Пограничной Службы Кыргызской Республики [Текст] // «Известия вузов Кыргызстана». - 2023 год. - №3. Импакт-фактор (0,078). Стр.138-142.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54828233>.
3. Мамытова А. Т. Анализ законодательства регулирующих вопросы признания организаций террористическими и экстремистскими [Текст]// «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2022 год. - №9. Импакт-фактор (0,140)/ Стр. 208 – 212. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50360688>
4. Мамытова А. Т. Дисциплинарная комиссия при Совете судей Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2022 год. - № 9. Стр. 213–217. Импакт-фактор (0,140).
<https://elibrary.ru/item.asp?id=50360689>
5. Мамытова А. Т. Порядок установления Государственной границы в международном праве [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2023 год. - № 5. Стр. 117–121. Импакт-фактор (0,083).
<https://elibrary.ru/item.asp?id=59741998>
6. Мамытова А. Т. Правовые нормы, регулирующие вопросы международно-правового признания границ государств [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2023 год. - №5. Стр. 122–127. Импакт-фактор (0,083). <https://elibrary.ru/item.asp?id=59741999>
7. Мамытова А. Т. О внесении дополнений и изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики [Текст] // Международный журнал «Гуманитарных и естественных наук. - 2023 год. - №11 – 4 (86). Стр. 212 – 217. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54898970>
8. Мамытова А. Т. Порядок рассмотрения дисциплинарных материалов в дисциплинарной комиссии при Совете судей Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2023 год. - № 6. Стр. 218 – 223. Импакт-фактор (0,140).
<https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
9. Мамытова А. Т. Правовой режим Государственной границы Кыргызской Республики с Республикой Таджикистан [Текст] // Международный журнал

- Гуманитарных и естественных наук. - 2023 год. - № 11 – 4 (86). Стр. 218 – 223. Импакт-фактор (0,283). <https://elibrary.ru/item.asp?id=56114069>
10. Мамытова А. Т. Анализ правовых документов, закрепивших признание административно-территориального разграничения республик Центральной Азии [Текст] // Международный журнал Гуманитарных и естественных наук. - 2023 год. – № 11 – 4 (86). Стр. 224 – 230. Импакт-фактор (0,283). <https://elibrary.ru/item.asp?id=56114070>.
11. Мамытова А. Т. Создание Содружества Независимых Государств — основа юридического оформления государственных границ бывших союзных республик СССР [Текст] // Международный научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2023 год. - № 7. Стр. 56 – 65. Импакт-фактор (0,140)
12. Мамытова А. Т. Нормативно-правовые механизмы обеспечения пограничной безопасности Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2023 год. - №7. Стр 181 – 185. Импакт-фактор (0,140). <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=63359711>
13. Мамытова А. Т. State and law theory: The concept and directions of state activite [Текст] // is accepted for publication in one of the forthcoming issues of the Scientific Herald of Uzhhorod University. Series "Physics" (ISSN: 2415-8038, e-ISSN: 2786-6688). – 2024 год. - Режим доступа: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2s2.085196819015&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sid=72c9ff6e1f44bbbd20c33af4f947a37b&sot=b&sdt=b&s=TITLE-ABS-KEY%28State+and+law+theory%3A+The+concept+and+directions+of+state+activity%29&sl=81&sessionSearchId=72c9ff6e1f44bbbd20c33af4f947a37b&relpos=0> Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59187998700>
14. Мамытова А. Т. Человек и государство: права человека в либеральной и марксистской доктринах [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2023 год. - №7. Стр. 210 – 216. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
15. Мамытова А. Т. Предмет, метод и задачи права [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2023 год. - №9. Стр. 143 – 147. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
16. Мамытова А. Т. Обеспечение лицу, подозреваемому в совершении преступления, его права на защиту в свете законодательства Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации

- Кыргызстана». - 2023 год. - № 9. Стр. 148 – 152. Импакт-фактор (0,140).
<https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
17. Мамытова А. Т. Межгосударственная система и международное право [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2024 год. - №1. Стр. 180-184. (0,285) <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=69190274>
18. Мамытова А. Т. Человек и государство: права человек в либеральной и марксистской доктринах [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2024 год. - №1. Стр. 185-189.(0,285)
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=69190275>
19. Мамытова А. Т. Понятие и правовое определение границ Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2024 год. - №2. Стр. 215 – 221. Импакт-фактор (0,140).
<https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
20. Мамытова А. Т. Принцип пропорциональности в системе конституционного правосудия стран Евросоюза [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2024 год. - №2. Стр. 222 – 226. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>

Мамытова Аида Токтокучуковнанын 12.00.01 – укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы; укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы адистиги боюнча юридикалык илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери" деген темадагы диссертациянын Резюмеси

Негизги сөздөр: Орто Азия, Түркстан, республика, элдер, курултай, келишим, Конституция, кеңештер, депутаттар, федерация, укук, эл аралык укук, автономия, облус, аймак, бөлүнүү, чек ара.

Изилдөө объектиси-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү жана белгилөө чөйрөсүндө түзүлгөн касиеттердин жана коомдук мамилелердин жыйындысы.

Изилдөөнүн предмети-мамлекеттик чек араны калыптандырууну укуктук жөнгө салуунун теориясы жана практикасы, улуттук мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын белгилөөгө жана башкарууга тиешелүү эл аралык-укуктук ченемдер.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын аныктоонун жана белгилөөнүн теориялык-укуктук негиздерин, аны эл аралык-укуктук жана мыйзамдык жол-жоболоштуруунун, ошондой эле аны жөнгө салуунун тартибин жана жол-жоболорун аныктоо.

Изилдөө методдору: укуктук илимдин негизги теориялык жоболору жана илимий билим теориясы. Укуктук чындыкты таанып-билүүнүн методдору колдонулду: тарыхый-укуктук, формалдуу-юридикалык, салыштырмалуу-укуктук, социалдык-укуктук, укуктук моделдөө методу ж. б.

Алынган жыйынтыктар: диссертациянын негизги илимий натыйжалары жана жоболору мамлекеттик чек аранын калыптанышын, анын бекемделишинин теориялык жана укуктук негиздерин, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу системасында чек ара кызматынын ордун жана ролун аныктоого изденүүчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: проблеманы изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздеринин мүмкүн болгон аныктамалары сунушталды, мамлекеттик чек аранын, аймактын жана чек ара режиминин предметтик түшүнүктөрү, ошондой эле административдик чек аралардын мамлекеттик чек араларга трансформациялоонун укуктук негиздери аныкталды.

Колдонмо сунуштары. Изилдөөнүн жыйынтыктары делимитация, демаркация жана анын укуктук режимин жөнгө салуучу маселелерди чечүү жөнүндө эл аралык келишимдерди иштеп чыгууда, ошондой эле аспиранттар жана студенттер үчүн окутууда атайын курстардын окуу куралдарын иштеп чыгууда, укук колдонуучу органдардын кызматкерлеринин тажрыйбасында колдонулушу мүмкүн.

Резюме

диссертации Мамытовой Аиды Токтокучуковны на тему: «Теоретико-правовые основы Государственной границы Кыргызской Республики» на соискание ученой степени доктора юридических по специальности: 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестан, республика, народы, съезд, договор, Конституция, советы, депутаты, федерация, право, международное право, автономия, область, территория, размежевание, граница.

Объект исследования – совокупность свойств и общественных отношений складывающихся в сфере формирования и установления государственной границы Кыргызской Республики.

Предмет исследования – теория и практики правового регулирования формирования государственной границы, национального законодательство, международно-правовые нормы касающиеся установления и управления государственной границы Кыргызской Республики.

Цель исследования: выявить и определить теоретико-правовые основы определения и установления государственной границы Кыргызской Республики, порядок и процедуры его международно-правового и законодательного оформления, а также его регулирования.

Методы исследования: фундаментальные теоретические положения юридической науки и теории научного познания. Используются методы познания, методы правовой действительности: историко-правовой, формально-юридический, сравнительно-правовой, социально-правовой, метод правового моделирования и т.д.

Полученные результаты: основные научные результаты и положения диссертации являются личным вкладом соискателя в исследование формирования и становления государственной границы, его теоретических и правовых основ закрепления, определения места и роли пограничной службы в системе обеспечения национальной безопасности.

Научная новизна исследования: предложены возможные определения теоретико-методологического основания изучения проблемы, раскрыты предметные понятия государственной границы, территории и режима границы, а также правовые основания правовой трансформации административных границ в государственные границы.

Рекомендации по применению: результаты исследования могут быть использованы в разработке международных договоров о делимитации, демаркации и решении вопросов регулирующих её правовой режим, а также в разработке учебных пособий к спецкурсов в преподавании для аспирантов и студентов, в практической деятельности работников правоприменительных органов.

Resume

The dissertations of Aida T. Mamytova on the topic: "Theoretical and legal foundations of the State Border of the Kyrgyz Republic" for the degree of Doctor of Laws in the specialty: 12.00.01-theory and history of law and the state; history of the teachings on law and the state.

Keywords: Central Asia, Turkestan, republic, peoples, congress, treaty, Constitution, Soviets, deputies, federation, law, international law, autonomy, region, territory, demarcation, border.

The object of research is a set of properties and social relations that develop in the sphere of formation and establishment of the state border of the Kyrgyz Republic.

The subject of the research is the theory and practice of legal regulation of the formation of the state border, national legislation, international legal norms concerning the establishment and management of the state border of the Kyrgyz Republic.

Objective: to identify and determine the theoretical and legal basis for determining and establishing the state border of the Kyrgyz Republic, the procedure and procedures for its international legal and legislative registration, as well as its regulation.

Research methods: fundamental theoretical provisions of legal science and the theory of scientific knowledge. Methods of cognition methods of legal reality are used: historical-legal, formal-legal, comparative-legal, social-legal, legal modeling method, etc. **Results obtained:** the main scientific results and provisions of the dissertation are the personal contribution of the applicant to the study of the formation and formation of the state border, its theoretical and legal foundations for fixing, determining the place and role of the border guard service in the system of ensuring national security.

Scientific novelty of the research: possible definitions of the theoretical and methodological basis for studying the problem are proposed, the subject concepts of the state border, territory and border regime are revealed, as well as the directions of legal transformation of administrative borders into state borders.

Recommendations for use. The results of the study can be used in the development of international agreements on delimitation, demarcation and solving issues regulating its legal regime, as well as in the development of textbooks for special courses in teaching for graduate students and students, in the practical activities of law enforcement officials.

